

על זכויות לאומיות קולקטיביות, שוויון אזרחי וזכויות נשים: נשים פלסטיניות בישראל ושלילת זכותן לבחור את מקום מגוריהן

ליליאן אבו־טביך

התוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר־אילן

הקדמה

קרקע, טריטוריה ומגורים הם רכיבים מרכזיים בדמיון לאומיות ובמאבקים פוליטיים וסמליים על גבולות וזהות. על רקע זה ניתן להבין מאבקים אנטי־קולוניאליים של ילידים – גברים ונשים – על זכויות לקרקע ודיור, שכן קולוניאליזם טריטוריאלי הוא אינטגרלי לקשר שבין המדינה לבין תושבי המקום המקוריים (Guerrero 1997, 101; וראו גם Anzaldúa [1987] 1999).

מן ההיסטוריוגרפיה של התנועה הציונית, אם בגרסתה הציונית ואם בגרסתה הביקורתית, עולה שפרקטיקות של "כיבוש העבודה" ו"גאולת הקרקע" שהחלו בעלייה הראשונה שימשו מנגנון קולוניאלי ויצרו אוכלוסייה הומוגנית של מהגרים־מתיישבים, אגב הדרה של האוכלוסייה הפלסטינית המקומית.¹ בעוד בחינת המדיניות והשינויים בה מאפשרת להתחקות על ההיסטוריה הקולוניאלית, מעמדם האזרחי והפוליטי של הפלסטינים לאחר קום המדינה, אופני הבנייה והמגורים שלהם ומדיניות פיזור האוכלוסין במרחב ממשיכים לחשוף את מבנה העומק של המציאות הקולוניאלית בחברה בישראל.²

סקירה של מדיניות הקרקעות בישראל ושל הגבלת זכויות השימוש בקרקע של

* המאמר מתבסס על עבודת המוסמך שלי, "מהגרות בתוך עמן: כיצד הנשים הפלסטיניות במדינת ישראל חוות את ההגירה שלהן עם הנישואין?", שהושלמה בשנת 2008. העבודה נכתבה בהדרכת אורנה ששון־לוי מהמחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטת בר־אילן, ובהזדמנות זו אני מבקשת להודות לה על הדרכתה היסודית, הרגישה והמכבדת.

¹ בין שמדובר בחברה הערבית, בחברה הפלסטינית ובחברה הערבית־פלסטינית ובין שמדובר בערביות/ים, בפלסטיניות/ים, ובערביות/ים־פלסטיניות/ים במאמר זה מדובר תמיד באותה קבוצה של ערבים פלסטינים במדינת ישראל.

² יפתחאל 1999; זיו ושמיר 2003; יפתחאל וקדר 2003; שנהב 2004, 9; שנהב וחבר 2004, 191; שפיר 2004; הארץ 2007; עדאלה 2007; א2007; Davis; Shohat 2000; Kosaifi 1980; Zureik 1979, 31–40; Massad 2006, 13; 2003.

אזרחיה ואזרחיותיה הפלסטינים חושפת את המדיניות הגזענית של ישראל כלפיהם. ואולם מבדיקת כלל המגורים הפטרילוקליים³ הנפוץ בחברה הערבית בישראל (ראו אבו־טביך 2008) עולה, כי ככל שהדברים אמורים בנשים הפלסטיניות, אין להסתפק בהאשמת המדינה בגזענות, אלא יש לבחון גם את המיננות של החברה הערבית ואת הדרך שהיא באה לידי ביטוי באפליית נשים ובקיפוח זכויותיהן לבעלות על קרקע, לדיור ולבחירה חופשית של מקום המגורים. ניתוח פמיניסטי של שדות המאבק מגלה שארגונים אזרחיים, משפטיים ופוליטיים רותמים את הנשים למאבק לאומי אנטי־קולוניאליסטי בתנאי שתפקידן בו עולה בקנה אחד עם תפקידן בשימור התרבות, ואינו קורא תיגר על הערכים הישנים או על תפקידן המסורתי בתחום הפרטי (Hatem 1993).

מאמר זה בוחן את החזון הקולקטיבי של הפלסטינים בישראל כפי שהוא בא לידי ביטוי במסמכים שחיברו בשנים 2006–2007 אינטלקטואלים, אקדמאים ופעילים פלסטינים — נשים וגברים — ואת הפעילות הפוליטית, המשפטית והאזרחית של ארגונים שונים, וחושף את המתח שבין הדרישה לשוויון זכויות לאומיות ואזרחיות ובין זכויות נשים. הבנה של המתח הזה הכרחית להבנת מעמדן הכפול והמנוגד של נשים בתוך הקולקטיב הפלסטיני ובתוך האזרחות הישראלית. באופן פרטיקולרי אני מבקשת להאיר את הפן הממוגדר של שיח השוויון האזרחי והזכות לדיור בהתאם לנומרות תרבותיות. אטען כי מחברי מסמכי החזון והארגונים הפועלים למען זכויות אדם ואזרח ונאבקים על קרקעות ועל זכויות הדיור, מייחסים למדינה כוח רב מדי ואינם מבחינים בהשפעות של יחסי הכוח הממוגדרים הפנים־ערכיים על מימוש זכותן של נשים לבחור את מקום מגוריהן כראות עיניהן. אחת הדוגמאות להפרה של זכות זו היא כלל המגורים הפטרילוקליים: נשים ערביות רבות מורחקות עם נישואיהן ממשפחות המוצא שלהן ועוקרות אל מקום מגוריו של בן זוגן.⁴ לאמור, לא רק שזכויות הדיור של הערבים והערביות בישראל מוגבלות מלכתחילה, אלא שנשים ערביות רבות גם חוות הגירה כפויה ונשללת מהן הזכות לבחור את מקום מגוריהן (אבו־טביך 2008, 55–58). בשימורו של כלל המגורים הפטרילוקליים יש אפוא כדי להעיד על כישלונם של הלאומיות האנטי־קולוניאלית ושל שיח זכויות האדם, שלא עסקו ברצינות בהיבטים המגדריים של הזכויות לקרקע ודיור.

במאמר ארבעה חלקים: בחלק הראשון אציג בקצרה את עיקרי הדברים המשותפים לשלושת מסמכי החזון שהציגו בשנים 2006–2007 קבוצות של אינטלקטואלים ופעילים פלסטינים בישראל ועניינם הקשר העתידי בין המיעוט הערבי־פלסטיני בישראל ובין המדינה.⁵

³ מגורים של זוג נשוי עם בני המשפחה הפטריליניאליים של הגבר או קרוב אליהם.

⁴ ישנם כמובן מקרים שנשים ערביות אינן עוברות ליישובו או לביתו של הגבר אלא בוחרות עם בן זוגן מקום מגורים שלישי, הרחק משתי המשפחות. ישנם גם גברים שעוברים לגור סמוך למשפחתה של האשה או ביישוב המוצא שלה. על כן אין להסיק שכל הנשים הפלסטיניות מהגרות עם נישואיהן לביתו של בן זוגן.

⁵ הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל (2006), "החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל"; עדאלה (2007), "החוקה הדמוקרטית"; מדה אל־כרמל (2007), "הצהרת

אתמקד בדרישתם לשוויון זכויות אזרחיות ולאומיות ואבחן את השלכתה הפוטנציאלית על נשים. בחלק השני אקשור בין החזון לפרקטיקה ואפרט את ההצעות וכיווני הפעולה של עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל,⁶ של תנועת בל"ד (ברית לאומית דמוקרטית) ושל האגודה לזכויות האזרח – בכל הנוגע לזכויות לדיור ולקרקעות. בחלק השלישי והרביעי אנסה לפרוט את הרעיונות הגדולים של אוטונומיה תרבותית ודתית ושל זכויות אזרח למאבק המשפטי של שני זוגות ערבים על זכותם לבחירה חופשית של מקום מגוריהם. מטרתי להראות שהתביעות והמאבקים על חופש בחירה בדיור הם עיוור מגדר ואינם משחררים את הנשים מכלל המגורים הפטרילוקליים. ניתוח פמיניסטי של מאבקים אלו חושף את מוגבלותו של השיח על שוויון לאומי ואזרחי, שאינו נדרש לשוויון לציבור הנשים, והוא מוכיח שכדי לממש את הקריאה לשוויון בתוך הקולקטיב הפלסטיני והישראלי יש להתחיל לשיח ולפרקטיקה פוסט-לאומיים.

החזון העתידי של הפלסטינים בישראל

על אף טענת מחברי מסמכי החזון בדבר הישענותם על ניסיון העמים במאבקם נגד משטרים קולוניאליים, אטען כי מסמכים אלו מייחסים כוח רב מדי למדינה ולמוסדותיה, נמנעים

חיפה". "החוקה הדמוקרטית" שפרסם ארגון עדאלה היא פרי עבודתם של חברי הצוות, ההנהלה והאספה הכללית של הארגון ומטרתה להציע חוקה למדינת ישראל כמדינה דמוקרטית דו-לשונית ורב-תרבותית. "הצהרת חיפה", בחסות מדה אל-כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי בחיפה, היא פרי מאמץ של אינטלקטואלים, אקדמאים ופעילים פלסטינים, נשים וגברים, מתחומים שונים ובעלי השקפות פוליטיות שונות. מטרתה לנסח חזון שבבסיסו מימוש הזכויות הלאומיות הקולקטיביות ואזרחות שווה. המסמך דן גם ביחסים של הפלסטינים בישראל עם בני העם הפלסטיני, עם האומה הערבית ועם מדינת ישראל. "החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל" חובר ביוזמת שאוקי ח'טיב, יושב ראש ועדת המעקב העליונה לערבים בישראל ויושב ראש הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, וגובש בידי חוקרים ופעילים ערבים, נשים וגברים גם יחד. מטרתו לגבש ראייה ותוכנית אסטרטגית קולקטיבית עתידית לאזרחים הערבים הפלסטינים בישראל. המסמכים נכתבו כאמור בידי קבוצות שונות של אקדמאים, אינטלקטואלים ופעילים בחברה האזרחית, שרבים מהם נטלו חלק פעיל ביותר מצוות אחד. מחברי המסמכים טוענים לכל מסמך מהשלשה ייחודיות משלו ושלושתם משלימים זה את זה. במאמר זה אני מתמקדת בהצעות למיניהן בדבר זכויות במקרקעין והתחשבות בייחודיות התרבותית כפי שהן באות לידי ביטוי בשלושת המסמכים. בחרתי לאחד את שלושתם בכינוי "מסמכי החזון" מכיוון ששלושתם גם יחד מנסחים את החזון של מקומם ומעמדם הקולקטיבי של הפלסטינים במולדתם ושל יחסיהם עם מדינת ישראל.

ב"דבר המערכת" של גיליון 43 של עלון האינטרנט שלו הכריז ארגון עדאלה כי יקיים דיון לגיבוש הנוסח הסופי של החוקה הדמוקרטית ויקים לצורך כך קבוצות דיון בהשתתפותם של "פעילים, אקדמאים ואינטלקטואלים פלסטינים מן המולדת ומן הגולה, יהודים ישראלים ומומחים בינלאומיים, שיסקרו הערות והצעות חדשות לקראת הכנת הנוסח הסופי של הצעת החוקה. אחת ההצעות הרציניות שיידונו היא הפיכת הטיוטה לחוקה דמוקרטית של משטר על-לאומי בכל פלסטין ההיסטורית" (עדאלה 2007).

בדרך כלל מניתוח רב־כיווני ורב־משמעי, ונכשלים בהצגת הקשרים הסבוכים שמאפיינים יחסים קולוניאליים. אפשר לעמוד על כך מתוך לשונם של מסמכי החזון:

בשנת 1948, שנת אל־נכבה של העם הפלסטיני, התנועה הציונית ביצעה מעשי טבח נגד בני עמנו, הפכה את מרביתם לפליטים, הרסה מאות מכפרינו ועקרה מערינו את רוב יושביהן. אחר כך, מדינת ישראל מנעה את שיבת הפליטים הפלסטינים למולדתם... אף שנהפכנו לאזרחים בה, מדינת ישראל המשיכה, לאחר הקמתה, את פעולות הגירוש והעקירה... בנוסף, היא הפעילה נגדנו מדיניות של דיכוי... הטילה עלינו שלטון צבאי שנמשך עד שנת 1966 ומנעה את חזרת העקורים לכפריהם ולעריהם... מדינת ישראל חוקה את חוקי הקרקעות, ההגירה והאזרחות הגזעניים וחוקה חוקים נוספים שאפשרו נישול אדמותינו וההשתלטות על רכוש הפליטים והעקורים... היא גם הפעילה נגדנו אפליה ממוסדת בתחומי החיים השונים: מגורים, תעסוקה, חינוך, פיתוח, חלוקת משאבים ועוד (מדה אל־כרמל 2007, 10–9).⁷

בניגוד לפרדיגמה הפוסטקולוניאלית שמחברי המסמכים נשענים עליה, התוצאה העיקרית היא ייצוג של סובייקטים פסיביים, לא פעילים ולא שותפים. ואולם, למרות הייצוג הבעייתי העולה מהמסמכים אתיחס אליהם כאל מצע המשקף את הדיאלקטיקה של היחסים בין הכובש לנכבש, ואצביע על הכוחות הצולבים ועל השפעתם על זכויותיהן של נשים ערביות בישראל בנושאי קרקע ודיור.

בלבם של המסמכים עומדות הדרישה לשוויון אזרחי והתביעה מהמדינה להכיר בהיותם של הפלסטינים מיעוט מולדת בעל זכויות לאומיות קולקטיביות. הפירוש המעשי של דרישה זו הוא:

ביטול כל החוקים המפלים באופן ישיר או עקיף על בסיס לאומי, אתני או דתי, ובראשם חוקי ההגירה והאזרחות; חקיקת חוקים המתבססים על עקרונות השוויון ואיסור האפליה... הבטחת עקרון הרב־תרבותיות לכל הקבוצות... והבטחת זכותם לאוטונומיה תרבותית — שתאפשר את מימוש זכותם לקבוע מדיניות בענייני התרבות והחינוך שלהם, ניהולם וניהול תכניהם — וחלוקת המשאבים לפי עקרונות הצדק החלוקתי והצדק המתקן.⁸ עקרונות אלה מבטיחים את זכות ההגדרה העצמית שלנו כמיעוט מולדת (שם, 13).⁹

אחד הנושאים הבודדים שמחברי המסמכים, גברים ונשים, מקבלים עליו אחריות הוא נושא

⁷ ראו גם הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל 2006, 5, 9–10; עדאלה 2007, 4.

⁸ על "צדק חלוקתי וצדק מתקן: חופש הקניין וחלוקת הקרקע" ראו סעיפים 36–44 בתוך "החוקה הדמוקרטית" (עדאלה, 2007).

⁹ ראו גם הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל 2006, 9–15, 36; עדאלה 2007, 5–4.

הבעיות החברתיות. את הבעיות הללו הם מייחסים למבנים חברתיים, משפחתיים, עדתיים ולוקליים אשר מגבילים לטענתם את זכויות הפרט ואת חירותו ושוללים ממנו את כבודו. המסמכים מעידים על הכרה בדיכוי רב-הפנים שנשים נתונות לו ואף מצהירים על מחויבות למאבק באפלייתן בתחום הפרטי והציבורי:

מחובתנו לפעול כדי לשים קץ לדחיקת הנשים לשוליים ולאפליה נגדן, הן במרחב הפרטי והן בתחומים השונים של המרחב הציבורי, ובמיוחד בתחומי התעסוקה והחינוך, ולהיאבק נגד הניסיונות החותרים לשלול מהן את הזכות לריבונות עצמית. ... מחובתנו לפעול להפסקת כל צורות האפליה נגד נשים ולהיאבק על שמירת זכויותיהן בהתבסס על עקרונות השוויון, הצדק וההעדפה המתקנת (שם, 9).¹⁰

החזון מפרספקטיבה פמיניסטית

לבחינת הדברים הללו וכדי להעמיד במבחן את ההצהרה על מחויבות לשוויון מגדרי, בחרתי להתבונן במגורים הפטרילוקליים, שהם תופעה המתקבלת כמובנת מאליה במציאות חייהן של נשים ערביות רבות. כלל המגורים הפטרילוקליים יהיה הפריזמה שתשמש אותי לפירוק הבינאריות המוצגת במסמכי החזון ביחסים בין הכובש לנכבש ולבחינת הביטוי הפרקטי שיקבלו ההצעות השונות מבחינתן של הנשים הפלסטיניות. כדי להבין את הקשר בין דפוס המגורים הפטרילוקליים לבין דת, תרבות ומדינה אתאר בקצרה את הסיבות אשר משמרות אותו ואת השלכותיו על נשים כפי שעלו מממצאי המחקר שעשיתי בנושא בין השנים 2005 ל-2008 (אבו-טביך 2008, 37–89).

כלל המגורים הפטרילוקליים נתפס בקרב בנות ובני החברה הערבית-פלסטינית בישראל כמנהג תרבותי "טבעי" ומוכן מאליה, ועל פי רוב אין מערערים עליו. אף על פי כן, מממצאי המחקר עלה שדפוס המגורים הפטרילוקליים אינו נקבע על פי נורמות תרבותיות בלבד, אלא מדובר בתופעה חברתית שבה באים לידי ביטוי מוסדות ותנאים רגשיים, משפחתיים ותרבותיים ומשקפים גם אילוצים פוליטיים וכלכליים (שם, 37–52). ריכוז האוכלוסייה הפלסטינית בישראל בשלושה מוקדים בפרפריה של ישראל מתוך שיקולים גיאופוליטיים והפרות של זכויות אדם וזכויות אזרח בכל הקשור למשאבים ורכוש קיבעו את הערבים במקומם עשרות בשנים. משטר ההפרדה הקרקעית הנהוג במדינת ישראל מתבטא בהקמה של יישובים המיועדים למגורים של יהודים בלבד; בצמצום שטחי השיפוט של היישובים הערביים; באפליה ממוסדת בסיוע למגורים; ובהיעדר תוכניות ממשלתיות לבנייה ציבורית.¹¹ כל אלו מגבילים את זכותם של האזרחים הערבים, גברים ונשים גם יחד, לדירור ולחופש במרחב. ואולם הנשים הערביות מושפעות מגורמים נוספים המגבילים

¹⁰ ראו גם הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל 2006, 22–26.

¹¹ ראו יפתחאל 1999; 2000; האגודה לזכויות האזרח 2001; 2004; זיו ושמיר 2003; האגודה הערבית לזכויות האדם 2005; סולטאני 2005; 2005ב.

את זכויותיהן. לעמדה המפלה של המדינה מצטרפת עמדה מפלה של קהילתן שלהן. הקשרים המשפחתיים החזקים שמאפיינים את החברה הערבית חוברים לפרקטיקת הירושה הדיפרנציאלית ומאפשרים לגברים להיות היורשים הבלעדיים של קרקעות ושל רכוש פרטי; כך גוזלים מהנשים את חלקן בירושה ומאלצים את האשה להצטרף לביתו של בן זוגה, הסמוך על פי רוב למקום המגורים של משפחתו. יתר על כן, ההפרדה במקומות התעסוקה, השכר הנמוך וההגבלות המוטלות על פיתוח כלכלה ערבית (חידר 2005) משמרים את נחיתותן של המיעוט הפלסטיני מבחינה כלכלית ותורמים לבחירה של גברים במגורים ביישובים כפריים שיוקר המחיה בהם נמוך. במילים אחרות, לשימוש הבלעדי של יהודים ברוב קרקעות המדינה יש השלכות כלכליות וחברתיות שמצמצמות עוד יותר את החופש המוגבל ממילא שיש לנשים ערביות בישראל בבחירת מקום מגוריהן. המדינה מצרה את צעדיה של האוכלוסייה הערבית, זו מצרה את צעדי הנשים באמצעות המבנה החברתי הפטריארכלי-פטרילוקלי, וכך משתמר הדפוס של הגירת האשה למקום מגוריו של בן זוגה ומצטמצם עוד יותר חופש הבחירה שלה.

על סמך ניתוח ראיונות שערכתי בשנים 2005–2006 עם 17 נשים ערביות שהיגרו עם נישואיהן אל יישוביהם של בני זוגן (אבו־טביך 2008), אני טוענת שכלל המגורים הפטרילוקליים טומן בחובו הגירה בלתי נראית וכפויה באופן סמוי. הספרות על הגירה בקרב הפלסטינים בישראל לא בחנה היבטים מגדריים, אלא ראתה באוכלוסייה הערבית קולקטיב לאומי שבו הגבר המהגר או הפליט הוא הנורמה, ומניעיו העיקריים להגירה הם אירועים היסטוריים או היעדר זכויות אזרחיות. המחקר אינו נדרש להעתקת מגוריה של האשה עם נישואיה, והעתקה זו אינה נקראת הגירה. נשים פלסטיניות רבות מהגרות מכל מקום ולכל מקום בלי לתת את הדעת על הסיבות למעבר או על השלכותיו, שכן כבר מגיל צעיר הן לומדות, באמצעות מסרים סמויים וגלויים, לראות במגורים הפטרילוקליים דבר טבעי ומובן מאליו.

ממצאי מחקרי (שם, 59–97) מגלים שהגירה של נשים עם הנישואים למקום מגוריו של הגבר מכוננת חוויות של זרות ושוליות, משמרת את הסמכות הפטריארכלית ואת פערי הכוח המגדריים ומרעה על פי רוב את מצבן הכלכלי והחברתי של נשים. למרות שייכותן לאותה קבוצה תרבותית, דתית ולאומית הן נתפסות כזרות, הן מודרות מהקולקטיב המקומי באמצעות שיח הזרות, וחוויות השוליות מוסיפה ללוות את רובן כל חייהן,¹² אם כי אחדות מהן מצליחות להתחבר לנשים "זרות" אחרות ולבנות קהילות של תמיכה והתנגדות. הגירת נשים עם נישואיהן — בצל ההפרדה הגיאוגרפית במגורים הנהוגה במדינה — ממקמת

¹² ראו גם יחיא־יונס 2006; עוד ראו הפרק על דמותה של האשה הבדואית המשכילה בספרה של סארב אבורביעה־קוידר (2008), שעולה ממנו כי החברה הבדווית מעדיפה נישואים אנדוגמיים, כדי שהבת לא תעבור לגור עם בן זוגה ותהיה זרה בין בני משפחתו: "ואחי ואחיותיי ואמי בוכים ומתבכינים, 'בן דודך, אהובך ושותפך, ואת תישארי זרה ותתרחקי מאתנו רחוק, ואת צריכה להישאר לידנו' וכל הקשקושים הרגשיים שלהם" (שם, 4).

אותן לעתים קרובות ביישובים כפריים פריפריאליים. אפשרויות התעסוקה ביישובים אלו מוגבלות מלכתחילה, המחסור במעונות לילדים והריחוק ממשפחתה של האשה מצמצמים אותן עוד יותר, וכך נדונות רבות מהנשים לתקופות ארוכות של אבטלה.

עוד חוויה משותפת לרבות מהמשתתפות במחקרי נוגעת לדפוסי התנועה והלבוש שהן מאולצות לאמץ עם מעברן ליישובים של בני זוגן. הן חוות הגבלה ופיקוח על התנועה שלהן גם בשל הנורמות החברתיות וגם בשל מעמדן כזרות בחברה שאת מנהגיה הייחודיים הן אינן מכירות. נוסף על כך, ביישובים הערביים אין מרחב ציבורי שנשים יכולות לבלות בו באופן שיהיה מקובל על הסביבה ולהכיר אנשים חדשים, ואם לא די בכך, ישנם גם קשיי נייודות הנובעים ממערך לקוי של תחבורה ציבורית.¹³ נשים רבות גם מאולצות להתאים את לבושן לדפוס המקובל בכפר או במשפחה, וזה, כפי שהעידו המשתתפות במחקרי (שם, 93–96), תמיד שמרני יותר מהדפוס שהיה מוכר להן מבית הוריהן ומכפרן. שימור היישובים הערביים במצב של "עיור אצור" (Meyer-Brodnitz 1983) וחיים בצל אזרחות "מתווכת" (Swirski 2000), המוכפפת לעיקרון הפטריארכלי המקומי, משאירה אותן בשוליים האזרחיים והמשפחתיים.

על כן, בשונה מתנועות אוכלוסייה בעולם שמצליחות לקדם תנועה חברתית ועצמאות כלכלית (ארנרייך והוכשילד 2006), הגירת הנשים, על פי תוצאות המחקר שלי (אבר-טביך 2008, 59–97), הרעה על פי רוב את מצבן הכלכלי והחברתי ולא שינתה את הסמכות הפטריארכלית. בדפוסי הגירה של נשים נשואות בעולם נמצא שיש בהגירה הזדמנות להגמיש נורמות מסורתיות מגבילות וטמונה בה אפשרות להשתחרר ממשפחתו של הגבר ולבנות משפחה גרעינית עצמאית. דפוסי הגירה מן הכפר אל העיר ומגורים ניאולוקליים של נשים באמריקה הלטינית לדוגמה, באפריקה או בטורקיה, הביאו לידי שיפור התנאים הכלכליים, המשפחתיים והרגשיים והשפיעו לטובה על מעמדן של נשים ועל תפקידי המגדר במשפחה הגרעינית.¹⁴ הגירתן של המשתתפות במחקר שלי, לעומת זאת, הוליכה אותן ליישובים כפריים ולמגורים לצד המשפחה הפטריאלינאלית של הגבר, לא שחררה אותן מנורמות חברתיות-תרבותיות מגבילות ולא אפשרה להן לצבור משאבים כלכליים (שם).

מאות נשים (שם, 31–32)¹⁵ נעקרות אפוא ממשפחות המוצא שלהן מדי שנה בשנה ומהגרות בעקבות בני זוגן. מעמדן האזרחי והמתווך של נשים פלסטיניות בישראל; מעמדן

¹³ לאחר שלוש שנים של מחקר, פעילות בשטח, העלאת מודעות וסנגור מול רשויות המדינה, הצליח הארגון הפמיניסטי "כייאן" (עמותה פמיניסטית מיסודן של נשים ערביות) לגייס את שיתוף הפעולה של משרד התחבורה ושל מינהל התכנון ברשויות המקומיות, והם התחייבו להפעיל תחבורה ציבורית בחצי מהיישובים הערביים עד יולי 2008. עוד על פרויקט "נשים דורשות מובילות" של "כייאן" ראו אצל Keinan and Bar 2007.

¹⁴ קם תאי 2006; ; Erman 1998; Foner, 1978; Whiteford 1978; Behrman and Wolfe 1984; Little 1976; Schaeffer-Grabiell 2004; Herzog 2007.

¹⁵ ראו גם מאזן הגירה פנימית ברשויות מקומיות בישראל על פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה,

http://gis.cbs.gov.il/website/Localities_2006/viewer.htm

כזרות במקום מגוריהן החדש; והניגוד והמתח הנוצרים על ידי התיחום הגיאוגרפי – כל אלו מכוננים בהן חוויה של זרות והדרה, אבטלה והגבלה. אם כן, לנוכח הדברים האלה אפשר לטעון כי הדרישה להכרה בזכויות אזרחיות מתוך התחשבות בייחודיות תרבותית (במילים אחרות, הדרישה לזכויות אזרחיות דיפרנציאליות) מסתירה את הפגיעה הפוטנציאלית הצפויה לנשים פלסטיניות:

כדי להבטיח את ההגנה המשפטית הרצויה לזכויות האזרח המשותפות במדינה, צריכה המערכת המשפטית בישראל לאמץ באופן כולל חוקים המונעים הפליה בכל תחומי החיים, הן במישור הציבורי והן במישור הפרטי... במישור ההגנה המשפטית על הזכויות הלאומיות והקולקטיביות... [יש להבטיח] ניהול עצמי לערכים הפלסטינים בתחומי החינוך, הדת, התרבות והתקשורת והכרה בזכותם להגדרה עצמית בכל הנוגע לעניינים שיש בהם ייחוד קולקטיבי... הקצאה מיוחדת על בסיס קולקטיבי בחלוקת המשאבים החומריים הציבוריים במדינה, לרבות תקציבים, אדמות ודיוור. בהסתמך על עקרונות הצדק החלוקתי והצדק המתקן; ... [יש להבטיח את] זכויות הערכים הפלסטינים בסוגיות ספציפיות בהן נעשה עוול היסטורי, כגון סוגיית הפליטים במולדתם ("הנוכחים נפקדים") ושוכם לכפריהם ועריהם המקוריות... וסוגיית האדמות הערביות שנושלו מבעליהן שלא בצדק (הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל 2006, 14–15).¹⁶

מקריאה ביקורתית של מסמכי החזון עולה שככל שהדברים אמורים בנשים וזכויות בקרקע, המסמכים הללו עיוורי מגדר. מסמכי החזון מתעלמים ממערכות ערביות פטריארכליות אשר מכפיפות את זכויות הפרט לטובת הזכויות הקולקטיביות, ובאמצעות הטיעון של ייחודיות תרבותית הם טומנים בחובם הפרה פוטנציאלית של הזכויות האוניברסליות. לפיכך הדרישה לשוויון אזרחי לצד הדרישה לאוטונומיה תרבותית מעמידה נשים במצב קונפליקטואלי שבו הן עשויות למצוא את עצמן נאבקות במדינה על שחרור לאומי שימשיך להפלות אותן בשם התרבות. כדי להתגבר על הבעיות החברתיות ולהתמודד עם אפליית נשים, חובה להתייחס לדפוס המגורים הפטריארכליים, משום שהוא תוצר של מבנים משפחתיים, תרבותיים, כלכליים ופוליטיים באותה מידה שהוא משמר אותם (אבו־טביך 2008).

הדרישה להכרה בהיותם של הערכים מיעוט מולדת טומנת בחובה הכרה בהיותה של המדינה מדינה מתיישבת קולוניאלית, ובכך ייתכן שיהיה כדי לשמר את פער הכוחות בין הצדדים ולהנציח את התלות ואת ההכפפה של המיעוט המקומי.¹⁷ נוסף על כך, שיח הזכויות הקולקטיביות, כפי שהוא בא לידי ביטוי במסמכי החזון, מדגיש אחידות בין גברים לנשים במאבק למען דה־קולוניזציה ומעכב את היציאה הביקורתית נגד מאזן הכוחות הלא שוויוני

ראו גם מדה אל־כרמל 2007, 12–13; עדאלה 2007, 4–5.

אפשר להבין את הפרויקט הציוני כתוכנית קולוניאליסטית, אבל אפשר לראות בו גם תנועה לאומית שחתרה להגדרה עצמית ולעצמאות מדינית. ראייה חד־משמעית של התנועה הציונית כתנועה קולוניאליסטית עלולה לקבוע את היחס לפלסטינים בישראל כעם ילידי שיישאר בסטטוס אזרחי נחות.

16

17

בין גברים לנשים בתרבות הערבית הפטריארכלית (Hatem 1993, 43). רעיונות פוליטיים אלו על תרבות מתעלמים בגסות מהחוקים החברתיים הנפוצים בחברה הערבית בישראל בענייני קרקע ורכוש ומעלימים עין מהפרקטיקה ארוכת השנים של נישול נשים מזכותן בירושה וברכוש הפרטי. טענתי היא כי ניהול עצמי של ענייני פנים ואוטונומיה תרבותית בנושאי דת ותרבות ובייחוד בהקצאת משאבים, קרקעות ודיור, עלול לשמר ולהנציח את העדפת הגברים בחלוקת המשאבים, שכן מסמכי החזון מכירים בחשיבותן של זכויות תושבי המולדת המקוריים על האדמות ובזכאותם להשבת הנכסים שהופקעו מהם, ובתוך כך מכירים בחשיבותן של צורות הבעלות השונות על האדמות ושל המנהגים והמסורות הקשורים להן (ראו עדאלה 2007, 12–13). כלל המגורים הפטרילוקליים חושף כאמור את הקשר השונה לאדמה המיוחס לנשים ולגברים, והעתקת מקום מגוריהן של נשים מוכיחה כי עקרון ה"סומוד" (היצמדות עיקשת לקרקע) חל על גברים בלבד. משום כך אל להם למחבר ומוחברות מסמכי החזון להסתפק בחזונות בנוסח הזה; עליהם להציע נוסחה שתבהיר את מידת המחויבות לאוניברסלי מול הלאומי והדתי; ולפרטי מול הקולקטיבי.

המאבק לשוויון זכויות אזרחיות דיפרנציאליות וזכויות נשים

מסמכי החזון תמימי דעים כי על אף מגוון הבעיות שהפלסטינים בישראל מתמודדים אתן, ענייני הקרקע, התכנון והבנייה יהיו עיקר המאבק בשנים הבאות.¹⁸ בדברים הבאים אחבר בין החזון לבין ההצעות הפרקטיות שהגישו ארגונים הפועלים למען זכויות החברה הערבית בנושאי קרקע ודיור ואראה כיצד המאבקים של הארגונים השונים אינם מבחינים בהגירה הנכפית על נשים רבות. אציג את עיקריהם של מסמכי העקרונות והתביעות של עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי, של האגודה לזכויות האזרח ושל תנועת בל"ד. על סמך שתי דוגמאות אמפיריות ועל סמך ממצאי מחקרי על כלל המגורים הפטרילוקליים, אטען כי בתביעות שמנסחים בעשור האחרון ארגונים למען זכויות החברה הערבית אין מענה ראוי לאינטרסים של נשים, ולכן, לאמיתו של דבר, ארגונים אלו מובילים מאבק אזרחי ולאומי שמשמר את אפליית הנשים בתוך החברה הערבית.

עדאלה: שוויון ושונות

על פי מסמך עקרונות שהגיש מרכז עדאלה לוועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת, מטרת העל של המיעוט הערבי הקשורה בתכנון הארצי בישראל היא שוויון מרחבי, חברתי, כלכלי וסביבתי בין המיעוט הערבי לרוב היהודי בישראל. הארגון מבקש להרחיב את תחומי השיפוט של היישובים הערביים לצורכי פיתוח נוכחיים ועתידיים, כל יישוב לפי צרכיו,

¹⁸ הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל 2006, 16; עדאלה 2007, 12–13; מדה אל-כרמל 2007, 10–13.

ומבקש מרשויות המדינה להתחשב ב"שונויות" של האוכלוסייה הערבית בעת תכנון יישוב או שכונה. האוכלוסייה הערבית שונה מבחינה תרבותית וחברתית מהאוכלוסייה היהודית וכך שונים גם צרכיה התרבותיים, החברתיים והמרחביים.¹⁹

כנגד החלטה מס' 1015 של מועצת מינהל מקרקעי ישראל בעניין קבלה ליישובים קהילתיים – שתנאי הקבלה שהיא מכתובה כוללים "התאמה חברתית" וקובעים למעשה, אם לא להלכה, הקמת יישובים נפרדים ליהודים²⁰ – טענה סוהאד בשארה (2005)²¹ כי שונויות לאומיות ותרבותיות, העלולה לסכל "התאמה חברתית", אינה עילה מספיקה להקמת יישובים נפרדים על רקע לאום. לדעתה, השיקולים הראויים היחידים בדיון על הקמת יישובים נפרדים אינם שיקולי לאומיות, אלא שיקולים של צדק מתקן (העדפה מתקנת), ואלה השיקולים שעל הרשויות להביא בחשבון כדי לנקוט מדיניות החותרת להשגת שוויון מהותי (או למצער לקידומו) ולתקן עיוותים שנוצרו בגלל אפליה וקיפוח היסטוריים. במשפט הבינלאומי, טוענת בשארה, אין הכרה בזכותו של הרוב הדומיננטי לשמר את תרבותו באמצעות הפרדה, ולא בכדי: זכות זו נתונה לקבוצות מיעוט (לאומי, לשוני, תרבותי או אתני) כחלק מזכותן לשמר את תרבותן ואת אורח חייהן.²² אם כן, בשארה מסכמת, עקרון הצדק המתקן מצדיק הקמה של יישובים לערבים, אך אין בו כדי להצדיק הקמה של יישובים ליהודים בלבד.

האגודה לזכויות האזרח: צדק חלוקתי והקצאה שוויונית
האגודה לזכויות האזרח²³ דורשת ממדינת ישראל ורשויותיה לפעול לביעור האפליה

19 עדאלה 2005; א2006; חמדאן וג'בארין 2006; ראו גם עדאלה והמרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי 2006.
20 ב-1 אוגוסט 2004 התקבלה במועצת מינהל מקרקעי ישראל החלטה מס' 1015 שעניינה "הליכי המלצה על קבלת מועמדים לרכישת זכויות חכירה במקרקעין ביישובים חקלאיים וביישובים קהילתיים". בהחלטה זו נקבע כי על מועמד המבקש להתקבל ליישובים חקלאיים או קהילתיים להתאים לחיי החברה בקהילה מצומצמת ביישוב כזה וכן עליו להיות "בעל יכולת כלכלית להקמת בית ביישוב, בתוך פרק הזמן הקבוע בהסכם הפיתוח עם המנהל". נוהלי הקבלה, כמו המונחים "לכידות חברתית" ו"התאמה לחיי חברה בקהילה מצומצמת" המשמשים בהם, טוענת עו"ד סוהאד בשארה, אינם יכולים להיחשב למושגים נטרליים בחברה שסועה על רקע לאומי ועל רקע אתני, עדתית-תרבותי, והם מקדמים הלכה למעשה הדרה של אזרחים על רקע שייכות לאומית או מעמד חברתי-כלכלי (לנוסח החלטה 1015 ראו קישור באתר מינהל מקרקעי ישראל, http://www.mmi.gov.il/machadash/show_h.asp?key=555).

21 סוהאד בשארה היא עורכת דין בעדאלה.
22 ראו סעיף 27 לאמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות: "באותן מדינות שבהן קיימים מיעוטים אתניים, דתיים או לשוניים, לא ישללו מבני אדם המשתייכים למיעוטים אלה את הזכות לקיים את תרבותם, להחזיק בדתם ולשמור על מצוותיה, או להשתמש בלשונם, בצוותא עם החברים האחרים שבקבוצתם"; ראו http://www.btselem.org/hebrew/international_law/covenant_on_civil_and_political_rights.
asp. לנוסח האמנה באנגלית ראו http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/a_ccpr.htm.

23 האגודה לזכויות האזרח בישראל איננה ארגון פלסטיני אלא גוף בלתי מפלגתי ובלתי תלוי. מטרתה להגן על זכויות האדם בישראל ובכל מקום שבו רשויות ישראליות פוגעות בזכויות אלו. בחרתי לכלול את הצעות האגודה בשל התייחסותן הספציפית לזכויות הפלסטינים לקרקע ולדיור וכן בשל העמדה שהציג עו"ד עאוני בנא מטעם האגודה.

ולהגשמת צדק חלוקתי, להקצאה שוויונית של משאבי קרקע ציבורית ולשמירת זכויות המיעוט הערבי בניהול ובהקצאת מקרקעי ישראל.²⁴ אפשר לתקן את העוול שנעשה לאזרחים הערבים בעניינים אלו באמצעות הרחבת היישובים והכללת מקצת השטחים שהיו שייכים להם בעבר בשטח השיפוט שלהם. יתר על כן, האגודה דורשת הקמה של שכונות ויישובים ערביים חדשים, בנייה ציבורית ראויה לשמה, תוכניות סיוע כלכליות וייצוג הולם של הציבור הערבי במוסדות התכנון והבנייה, ייצוג שאכן יבטא את צורכי היישובים הערביים.

בל"ד: שוויון אזרחי וזכויות לאומיות קולקטיביות
בל"ד דורשת במצעה²⁵ להכיר בהיותם של הערבים בישראל מיעוט לאומי בעל זכויות לאומיות קולקטיביות הזכאי לשוויון מלא מצד אחד, ומצד שני – לטיפול ולפיתוח חופשי של תרבותו בלי התערבות של מוסדות המדינה. בל"ד פועלת להשגת שוויון מלא בכל התחומים ולביטול אפליית הערבים וקיפוחם בחלוקת המשאבים הציבוריים והטבעיים, נאבקת על הפסקת הפקעת אדמותיהם ותובעת להחזיר לבעליהן אדמות שהופקעו.²⁶ עוד דורשת בל"ד להקים ערים וכפרים ערביים חדשים ולהרחיב את תוכניות המתאר ואת אזורי השיפוט של הכפרים הערביים ולהדוף את התוכניות ל"יהוד הגליל". לשם כך היא פועלת לשיתוף נציגי המיעוט הערבי במוסדות התכנון והבנייה ולהתאמת התכנון לאינטרסים ולצרכים של האזרחים הערבים ושל החברה הערבית. בל"ד מדגישה במצעה את השוויון בין גברים לנשים ומצהירה על כוונתה להיאבק גם ב"כל צורות הקיפוח והניצול והאפליה שהאשה סובלת מהן בכל מקום".

לסיכום, כל ההצעות הללו דורשות להכיר בהיותם של הערבים מיעוט לאומי בעל זכויות אזרחיות דיפרנציאליות שיאפשרו לו לשמר ולחזק אוטונומיה תרבותית והגדרה עצמית, בין השאר, ביחס לקרקע. כדי לאפשר למיעוט זה לשמר את תרבותו ואת אורח חייו, הארגונים מציעים מגורים נפרדים מקבוצת הרוב ומבקשים מוועדות התכנון והבנייה להתחשב בצרכים התרבותיים, החברתיים והמרחביים הייחודיים לאוכלוסייה הערבית בעת תכנון יישוב או שכונה.

ההצעות המועלות בעניין התחשבות בייחודיות תרבותית ובשונות בעת תכנון יישובים או שכונות לערבים אינן נדרשות למהות ולתוכן של אותה שונות. הן גם אינן מפרטות מהם אותם צרכים ייחודיים של האוכלוסייה הערבית ולמה הכוונה בסגנון חיים ייחודי מבחינה מרחבית. במאמרו "משכונת הרכבת לנווה שלום: תכנון, שונות והזכות לעיר" מבקש חיים יעקובי (2006) לטעון כי נוסף על התייחסות לצרכים תכנוניים אוניברסליים חשוב להביא

²⁴ האגודה לזכויות האזרח בישראל 1996 ; 2004א ; 2004ב ; ישובי 2005.

²⁵ "המצע של בל"ד", <http://www.tajamoa.org/?mod=article&ID=846>.

²⁶ עם הצעות החוק שהציעה בל"ד בכנסת בין 2003 ל-2005 נמנות: הצעת חוק להכרה במיעוט הערבי כמיעוט לאומי; הצעת חוק מינהל מקרקעי ישראל – מניעת אפליה בהחלטות המינהל; הצעת חוק "ביטול קרן קיימת לישראל". ראו הדוח הפרלמנטרי של תנועת בל"ד, מרס 2003 – דצמבר 2005.

בחשבון צרכים תכנוניים הנגזרים ממאפייני השונות התרבותית של הקבוצות שבעבורן נועד התכנון. צרכים תכנוניים-תרבותיים אלו כוללים, בין היתר, התחשבות במספר הנפשות במשפחה הגרעינית, העדפת מגורים בסמיכות למשפחה המורחבת, יחסים פנים-קהילתיים, יחסים בין-דוריים, חלוקת התפקידים בין גברים לנשים בחברה מסורתית, חלוקה מגדרית של המרחב היומיומי, ותבניות מסורתיות של בעלות על קרקע (שם, 23–30).²⁷

ההצעות שנסקרו לעיל בדבר הקצאת משאבים וזכויות בקרקע, ממש כמו מסמכי החזון, אינן נדרשות לגורמים אלו. יוצא אפוא שאינן עומדות על ניגוד העניינים שייתכן בין זכויות אזרחיות לזכויות לאומיות. גם כאשר ההצעות מביאות בחשבון את קיפוח הנשים ומכירות בזכותן לשוויון, הן אינן עומדות על ניגוד העניינים בין זכויות אזרחיות ולאומיות לבין זכויות נשים. משתמע מכך שהשילוב של נשים בתוך הגוף הפוליטי כאזרחיות מובטח על בסיס הסכמתן לקבל את הלאומיות כשיח המקובל היחיד (Hatem 1993, 45). השילוב של הדיון בזכותו האזרחית של קולקטיב לאומי לקרקעות ולדיוור ושל הדרישה להתחשבות בייחודיות תרבותית יוצר תחום המתעלם מן ההשפעה הדומיננטית של יחסי הכוח הממוגדרים על יכולתן – וליתר דיוק אי-יכולתן – של נשים לממש את זכותן לבחור את מקום מגוריהן ועל שימור הגירתן הכפויה עם נישואיהן (אבו־טביך 2008). פרקטיקות אלו של ניכוס המרחב המתבטאות בשיח זה של מסמכי החזון ושל הארגונים הפועלים למען זכויות החברה הערבית מגדירות מרחב שייכות בעבור הגברים, והם עתידים לתבוע עליו בעלות בלעדית.

על רקע דברים אלו אטען כי בכל הקשור לזכויותיהן של נשים בקרקע ובדיוור אפשר לזהות רצף מסוים בין הקולוניאלי לאנטי-קולוניאלי. הפרקטיקות החברתיות והפרקטיקות של המדינה בעניין הזכויות לקרקע ולדיוור מייצרות ומגבשות כלפי נשים פרקטיקות גזעניות ומיניות, הממקמות את הנשים ומניידות אותן בדרך שמגבשת ומחזקת תהליכים קולוניאליים ופטריארכליים. אם לא די בכך שהמרחב בישראל חסום בפני הערבים והערביות והמשטר מעודד הפרדה במגורים בין אוכלוסיית הרוב למיעוט, באים כללי התרבות וחוקיה וחוסמים בפני הנשים מרחבים נוספים ומגבילים את זכותן לבחור את מקום מגוריהן. לאמור, התביעות והמאבקים האזרחיים, הפוליטיים והמשפטיים דורשים להתחשב בצרכים תרבותיים, מרחביים ותכנוניים של החברה הערבית בלי להתחשב במחיר שנשים עלולות לשלם בתוך מערכות השימור האלה.

²⁷ יעקובי מציג במאמר זה פרויקט תכנוני שבמסגרתו פונו משפחות ערביות משכונת הרכבת בלוד לשכונת נווה שלום בעיר ומתאר כיצד התכנון לא סיפק במלואם צרכים תכנוניים-אזרחיים בתחומי התשתיות, התעסוקה והשירותים העירוניים וצרכים תכנוניים-אתניים הנובעים מתכונותיה התרבותיות-חברתיות של הקבוצה האתנית. בתגובה למענה החלקי לאותם צרכים נוקטים תושבי השכונה החדשה פעולות נקודתיות להספקת צרכים יומיומיים. לטענתו של יעקובי, פעולות אלו מקפלות בתוכן לא רק את המאבק על הזכות החומרית לקורת גג, אלא גם את המאבק להכרה בשונות תרבותית כרכיב מרכזי בחיי היומיום במרחב.

על זכותו של אדם לבחור את מקום מגוריו ועל זכויות נשים

להלן סיפוריהן של שתי משפחות ערביות שנאבקו על זכותן לחופש לבחור את מקום מגוריהן. הן נאבקו בוועדה המקומית לתכנון ובנייה משגב, בוועדות קבלה ליישובים קהילתיים בישראל, באגודה השיתופית להתיישבות ובמינהל מקרקעי ישראל, וקיבלו תמיכה וליווי משפטי של ארגוני החברה האזרחית. סיפוריהן הם דוגמאות קלאסיות למאבק לאומי המשמר ייחודיות תרבותית על חשבון הנשים.

משפחת סואעד

עאדל סואעד, בדואי פלסטיני אזרחי ישראל, נאלץ להתמודד עם מכשול אחר מכשול במסעו להגשמת החלום הפשוט של בניית בית על אדמת משפחתו בכמון. את האדמה שהיום עומד עליה ביתו של סואעד רכשה משפחתו עוד ב-1919. אביו נולד על אדמה זו, וסבו אף הוא חי באזור. לאחר שנישא לעיטאף ב-1997 הגיש סואעד בקשה להיתר בנייה על אדמת משפחתו, אך בקשתו נדחתה. הוא בנה אפוא את הבית בלי לקבל היתר. הוועדה המקומית לתכנון ובנייה משגב טענה בשל כך כי בנה את ביתו באופן "בלתי חוקי", ומאז שנת 2000 נלחם סואעד בצו הריסה שהוציא בית משפט לבית משפחתו (ראו עדאלה 2004). אחרי שבע שנים של מאבקים משפטיים החליטה ועדת הערר המחוזית לתת למשפחת סואעד היתר בנייה ביישוב היהודי כמון (חמאדה ואחרות 2006, 46–50; ראו גם עדאלה 2005ב). סוהאד בשארה והנא חמדאן (2006) מעדאלה מתארות כיצד סיפורה של משפחת סואעד מדגים את פעולתה של המכונה המשומנת היטב של הביורוקרטיה התכנונית, שבמשך שבע שנים מנעה מהמשפחה קבלת היתר לבנייה על אדמתה הפרטית, אבל אינן מזהות את הפן המגדרי שבסיפור. זה סיפור על אדמה בבעלות משפחתו של סואעד; הוא ירש אותה מאביו,²⁸ והוא מבקש לבנות עליה את ביתו לקראת נישואיו. אך סמלי הוא שלמרות כל מה שנכתב על הפרשה ועל ההיסטוריה המשפחתית של עאדל סואעד, על עיטאף סואעד לא ידועים לנו כמעט כל פרטים.

בחלק העובדתי של הערר שהגישו בני הזוג סואעד לוועדה המחוזית לתכנון ובנייה מחוז צפון על החלטת הוועדה המקומית לתכנון ובנייה משגב לדחות את בקשתם להיתר בנייה מצוין שעאדל סואעד הוא אחד הבעלים של החלקה.²⁹ ואולם על אף עובדה זו, באת

²⁸ על הבעלות על חלקת האדמה ראו את הערר של בני הזוג סואעד על החלטת הוועדה המקומית לתכנון ובנייה משגב לדחות את בקשתם להיתר בנייה, <http://www.adalah.org/features/land/kamoun-appeal.pdf>.

²⁹ על חלוקת הקרקע בין הבנים למשפחת סואעד ראו http://www.adalah.org/features/land/arar_infras structure1.doc (ערר שהגישו על החלטת הוועדה לדחות את בקשתם בעניין פתרונות ביוב זמניים). ראו גם את הערר בשם עאדל, עטאף וחאתם סואעד -192-303-SR/arar-m <http://www.courts.co.il/SR/arar-m/192-303-04.htm>.

כוחם של בני הזוג סואעד, עו"ד סוהאד בשארה, טענה כנגד החלטת הוועדה המקומית לתכנון ובנייה משגב, וכנגד מינהל מקרקעי ישראל וועד היישוב כמון, בשמם של בני הזוג בתורת בעלים שותפים של חלקת האדמה. כך למשל כתבה עו"ד בשארה בסעיף 36 לערר: "העוררים אינם יכולים להתגורר ביישוב כמון, על אדמתם הפרטית והמיועדת לבניה, מחמת היותם אזרחי מדינה ערבית [ההדגשה שלי]". ממצאי מחקרי העלו כי הבעלות של הגבר על הקרקע או הבעלות על הבית משמרת את כלל המגורים הפטרילוקליים מצד אחד והיא תוצר שלו מצד אחר. לפיכך, לנוכח כלל המגורים הפטרילוקליים, יש לתהות באילו אופנים מאבק משפטי זה אכן משרת גם את האינטרסים של עיטאף סואעד.

משפחת זבידאת

בני הזוג פאתנה אבריק ואחמד זבידאת, שנישאו בקיץ 2006, הגישו בקשה לגור ביישוב הקהילתי רקפת שבגליל. בני הזוג הם אדריכלים, בוגרים מצטיינים של בית הספר לארכיטקטורה באקדמיה לאמנות ולעיצוב בצלאל בירושלים. ועדת הקבלה שראיינה אותם ובחנה את בקשתם לגור ברקפת החליטה לדחות את מועמדותם, בנימוק של "אי-התאמה חברתית". בספטמבר 2007 עתר ארגון עדאלה³⁰ לבית הדין הגבוה לצדק בשמם של בני הזוג. בעתירה נטען כי "ענייננו בחלוקת קרקע ציבורית ביישובים לא ייעודיים אשר כללי המשפט הציבורי מחייבים את חלוקתם באופן שוויוני ולפי עקרונות הצדק החלוקתי שלפיהם, כל אזרח זכאי להתגורר בכל יישוב כזה או בכל כפר או עיר במדינת ישראל". עוד צוין בעתירה כי "זו עתירה עקרונית³¹ הדורשת להכיר בזכותו של כל אחד ואחת לבחור את מקום מגוריו בכל מקום בארץ כזכות חוקתית" (עדאלה 2007ב). לבקשת העותרים הוציא בג"ץ צו ביניים והורה בו לרקפת להקצות לבני הזוג מגרש לבנייה, עד קבלת החלטה סופית בעניין זה (עדאלה 2007ד).

בשונה מסיפורה של משפחת סואעד, שעיקרו מאבק על הזכות לבנות בית על קרקע פרטית של הגבר, סיפורה של משפחת זבידאת מתמצה על פי העתירה בזכותה לבחור מקום מגורים שהולם את צרכיה. ואולם גם כאן מסתתר פן מגדרי בלתי נראה: בערר שהוגש באמצעות עדאלה למינהל מקרקעי ישראל³² מצוין שאחמד זבידאת הוא מסח'נין ופאתנה אבריק היא מאבו־סנאן. לנוכח כלל המגורים הפטרילוקליים עניינה אותי הבחירה של בני

³⁰ לעתירה הצטרפה קואליציה רחבה של ארגוני זכויות אדם ועמותות חברתיות: קול אחר בגליל, הקשת הדמוקרטית המזרחית, במקום, הבית הפתוח בירושלים לגאווה וסובלנות והמרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי.

³¹ עדאלה גם דרש לבטל את ועדות הקבלה הנהוגות ביישובים הקהילתיים ולקבוע שמבחן הקבלה של "התאמה חברתית" הוא מבחן שרירותי ובלתי חוקתי. מועמדותו של האזרח או התושב אמורה להיפסל אך ורק על בסיס נימוקים ענייניים שאינם קשורים לתכונותיו האישיות, מעמדו החברתי, מעמדו האישי, השקפותיו הפוליטיות, נטיותיו המיניות, צבע עורו או מוצאו הדתי או הלאומי.

³² "ערר על פי החלטה מס' 1015 למועצת מינהל מקרקעי ישראל", <http://www.adalah.org/features/land/>, admission-ahmad-a-apr06.pdf.

הזוג דווקא ביישוב רקפת. בריאיון לעיתון *הארץ* סיפר זבידאט כי בתחילה ביקש לבנות את ביתו באחת השכונות בסח'נין, אך חלקת האדמה שביקש לבנות עליה היא שטח חקלאי הגובל בשטח השיפוט של משגב. בירור קצר במועצה האזורית משגב הבהיר לו ששינוי ייעוד הקרקע אינו בא בחשבון. לאחר שירדה מעל הפרק אפשרות הבנייה בסח'נין החליטו בני הזוג לגור ברקפת (חורי 2007). בניית הבית על חלקת האדמה בסח'נין היתה גוררת הגירה כפויה באופן סמוי של פאתנה מאבו-סנאן ומוכיחה שמקום המגורים המועדף על בן זוגה הוא מקום מוצאו, ואילו הבחירה במגורים ניאולוקליים ביישוב רקפת מעידה לכאורה על בחירה חופשית של שני בני הזוג. ואולם בחינה השוואתית בין היישובים הקהילתיים במועצה האזורית משגב³³ העלתה כי היישוב רקפת צמוד לסח'נין, מקום מוצאו של אחד זבידאט, ורחוק יותר ממקום מוצאה של רעייתו — הכפר אבו-סנאן. במילים אחרות, הבחירה ביישוב רקפת עולה בקנה אחד עם הממצאים שעלו במחקרי על מגורים פטריילוקליים ועל העדפותיו של הגבר לגור קרוב למשפחתו (אבו-טביך 2008). עניין זה משמעותי מבחינת הנשים, שכן גם במקרים כאלה הן נאלצות לעזוב את משפחתן ואת מקום מוצאן ולהצטרף אמנם לא ליישובו של הגבר, אבל ליישוב אחר שבחר בהתאם לצרכיו. בחירה זו מעידה על ניצחון הקשרים המשפחתיים³⁴ ועל ההטיה הפטריארכלית המגולמת בהם — והירתמותם לעניין של ארגוני החברה האזרחית מעידה על נכונותם להתגייס למאבק על זכויות אזרחיות גם כשהללו אינן עולות בקנה אחד עם זכויות הנשים.

הארגונים האזרחיים אמנם מסנגרים להלכה על זכותו של הפרט לבחירה חופשית של מקום המגורים, אבל למעשה הם מסנגרים בעקיפין על הערכים התרבותיים והמשפחתיים הייחודיים שמקפחים את הנשים. כך נשים מוצאות את עצמן משתתפות במאבק שאינו משרת את מטרותיהן. הן לוחמות על הזכות לגור בכל יישוב שיבחרו בו, אבל מדובר בעצם בכל יישוב שיבחר בו בן זוגן. האדמה אשר למאבק על שחרורה הן שותפות היא בעצם אדמתו של הגבר, והצלחת המאבק תשמר את תרבות המגורים שתמשיך להפר את זכותן לירושה שווה ולעקור אותן מסביבתן. כך אמאני, אחת המשתתפות במחקרי שהיגרה מנצרת לשפרעם, וכמוה גם משתתפות אחרות, מגלות בריאיון כיצד הבעלות של הגבר על האדמה או הבית והיעדרו של רכוש משלהן מובילה להגירה של נשים עם הנישואים:

³³ במועצה האזורית משגב יש לא פחות מ-21 יישובים קהילתיים: אבטליון, אשחר, גילון, הר חלוץ, הררית, חרשים, טל אל, יובלים, כמון, לבון, מורשת, מכמנים, מנוף, מעלה צביה, מצפה אבי"ב, עצמון, צורית, קורנית, רקפת, שורשים, שכניה — נוסף על שני מושבים, שישה קיבוצים ושבעה כפרים בדואיים.

³⁴ כל המשתתפות במחקרי על כלל המגורים הפטריילוקליים (17 במספר) היגרו מיישובי המוצא שלהן אל יישוביהם של בני זוגן וגרו בצמוד למשפחותיהם. נשים שניסו לפני הנישואים לבחור במקום אחר נתקלו בהתנגדות של הגבר ומשפחתו. נשים שנשאו ונתנו על מקום המגורים ביקשו בדרך כלל להתפשר על יישוב סמוך מאוד ליישוב המוצא של הגבר, כגון נצרת עילית וכרמיאל. ואולם בסופו של דבר אף לא אחת מהן הצליחה לשכנע את בן זוגה לעזוב את מקום מוצאו (אבו-טביך 2008, 42–58).

אם את רוצה לסרב לעבור אליו את חייבת שיהיה לך מה להציע, שתהיה לך חלקת אדמה כדי שיבוא לגור איתך. ההורים שלנו לא מורשים לנו קרקע. הם מורשים לבן. ההורים שלנו לא בונים לנו בית. הם בונים לבן ומוכרים את כל מה שיש להם ומקריבים את הכל למען להכין לו בית. כשבת נולדת אז מגיל צעיר מכינים אותה לעבודה שהיא הולכת להתחתן ולעבור לביתו של הגבר. לא מכינים אותה כפי שמכינים את הבן. אותו מכינים מגיל צעיר לבנות בית. לכן היא נאלצת לעבור אליו. כשנגיע למצב שבו הבת מקבלת ירושה כמו הבן ולבת יהיה רכוש פרטי כמו לבן... כשנגיע למצב שבו מכינים לבת כפי שמכינים לבן... כשנגיע למצב שבו הבת תקבל תמיכה מההורים כפי שמקבל הבן ויפסיקו לגרום לה להרגיש שהיא אורחת בבית שלהם, רק אז יתחולל השינוי (שם, 44).

בערר שהגישו בני הזוג סואעד על החלטת הוועדה המקומית לתכנון ובנייה משגב טוענת עו"ד בשארה בשמם כי החלטת הוועדה היא החלטה מפלה על רקע מוצאם הלאומי והדתית של בני הזוג סואעד, שכן לאמיתו של דבר נמנע מהם לגור ביישוב כמון בשל היותם ערבים, וכי מאחר שהחלטה פוגעת בזכותם של בני הזוג לקניין ולכבוד, היא מנוגדת לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, המבטיח זכויות אלו:

65. ...משמעותה של החלטת הוועדה הנה טרפוד כל אפשרות לניצול זכויותיהם בקניינם וזכויותיהם התכנוניות בקניין זה, על פי תוכנית המתאר החלה עליו. משמעותה של החלטת הוועדה בעניינם הנה כי העוררים אינם בעצם יכולים להשתמש בקניינם, אינם יכולים לבנות בו, אינם יכולים לקבל היתר בנייה על פי תוכנית המתאר. ...כל זאת מחמת היותם ערבים.

...

67. הזכות לקניין, על שני היבטיה, הרגשי והכלכלי, הנה זכות יסוד חוקתית אשר עוגנה בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. זכות זו באה להגן על זכויות הפרט על קניינו, וכחלק מזה על זכותו למימוש זכות השימוש בקניינו.

68. יתרה מזו, גם הזכות לדיור הנה זכות חוקתית והנחשבת כחלק מזכות היסוד של האדם לכבוד.³⁵

פסיקת בית המשפט העליון, מוסיפה עו"ד בשארה בערר, "עמדה לא אחת על השיקולים והעקרונות אשר אמורים להנחות את החלטותיהם של מוסדות ציבור, ובייחוד אלה הממונים על קביעת מדיניות הפיתוח של משאב הקרקע", ואשר לאמות המידה והכללים שאמורים להנחות את הרשויות בעניינים אלו ציטטה מתוך פסק דינו בעניין אחר:

המינהל משמש נאמנו של הציבור בנהלו את מקרקעי המדינה. עליו לנהלם תוך שמירה על אינטרס הציבור בהם, לרבות שמירה על המקרקעין לתועלת הציבור כולו, כולל הצורך להימנע ממתן טובות הנאה בלתי מוצדקות במקרקעין לאחרים. כנדרש מכל גוף מינהלי, על

ראו סעיפים 65, 67, 68 לערר בתוך <http://www.adalah.org/features/land/kamoun-appeal.pdf>

המינהל לפעול בהגנות על פי שיקולים ענייניים ובשוויון, תוך מתן הזדמנויות שוות לכלל הציבור [ההדגשות שלי].³⁶

טיפול הוועדה בבקשה, כביכול מכוח החוק, מוסיפה עו"ד בשארה ומסכמת, היה מנוגד לעקרונות היסוד של השיטה המשפטית ולזכויות היסוד של העוררים, הלוא הם בני הזוג סואעד (סעיף 43 לערר).

מקריאה ביקורתית של דברים אלו עולה שככל שהדברים אמורים בנשים ובזכויות בקרקע, הטיעון המשפטי הוא עיוור מגדר. הטיעון המשפטי כפי שהוא בא לידי ביטוי בערר של משפחת סואעד מדגיש שמדובר במאבק משותף של עיטאף ועאדל ("העוררים") על מימוש זכותם לשוויון ולקניין, ואינו נדרש לבעלות הבלעדית של עאדל על הקרקע ולמאזן הכוחות הלא שוויוני בין בני הזוג.

מדוע הגברים הם בעלי הבית? לפי חוק השריעה, זכותה של הבת לרשת חצי מהרכוש המוענק לבן. על פי הדת הנוצרית והדרוזית, חלוקת הרכוש בין בנים לבנות היא שוויונית, אבל נשים נמנעות מלקבל את חלקן בירושה או שהן מאולצות לוותר עליו.³⁷ תמורת הגנה ממשפחתן. אם אשה דורשת את חלקה בירושה, היא מסכנת לעתים קרובות את קשריה עם משפחתה.³⁸ בשנת 2001³⁹ קיבלה מערכת המשפט האזרחית לענייני משפחה אחריות (לצד בתי דין דתיים) ליישום חוק הירושה, הקובע חלוקה שווה בין המינים, גם בחברה הפלסטינית;⁴⁰ אלא שאכיפתם של חוקים אלו בידי הרשויות עודנה חלשה (WG 2005, 144). חוק הירושה האזרחי לא שינה את הפרקטיקה המסורתית, ואחים ממשיכים לגזול

³⁶ ראו סעיף 41 לערר, לרבות הציטוט מתוך בג"צ 3939/99 קיבוץ שדה נחום ואח' נ' מינהל מקרקעי ישראל ואח', פ"ד נו(6) 25, סעיף 38.

³⁷ על הבדלים במימוש הזכות לירושה בין נשים עירוניות לנשים כפריות וכן בין נשים ממעמדות שונים בפלסטין בין 1920 ל-1990 ראו Moors 1995.

³⁸ חסן 1999, 276; Tucker 1993, 197; Stauth 1990, 37-38.

³⁹ התיקון בעניין הנשים היהודיות עבר בשנת 1995, אבל עד שנת 2001 השאירה החקיקה הפרלמנטרית את ענייני האישות של הקהילה הפלסטינית בסמכותם של בתי הדין הדתיים, בשל התפיסה שמדובר בעניינים שהם בבסיס התרבות והמנהגים הפלסטיניים ה"מסורתיים". בשנת 2001, בעקבות קמפיין של קואליציה של ארגוני הנשים הפלסטיניות וארגוני זכויות אדם, תוקן חוק בתי המשפט לענייני משפחה. בעקבות התיקון הוסמכו בתי המשפט לענייני משפחה לדון בענייני אישות, למעט נישואים וגירושים. תיקון זה גם מבטיח לנשים גישה למערכת משפט שרגישה יותר לצרכים שלהן וערה יותר לצורך בקידום השוויון בין המינים (WG 2005, 178-188).

⁴⁰ לנוכח המתח בין המאבק הלאומי למאבק הפמיניסטי, הסכימו פעילות פמיניסטיות רבות להשתתף במאבק הלאומי רק ככל שהוא עולה בקנה אחד עם המאבק הפמיניסטי ואינו מנוגד לו. השיח בנושא זה התעורר לאחר שקבוצות נשים הציעו תיקון לחוק בתי המשפט לענייני משפחה (ראו הערה 39) ובכך ערערו על הסמכות הבלעדית של בתי הדין השרעיים והכנסייתיים. הדיון שיקף את עליית מודעותן של נשים פלסטיניות לאי-צדק הפנים-קהילתי, מעבר למערכה נגד הדיכוי הלאומי של פלסטינים בתוך מדינת ישראל. עם עליית המודעות עלה גם סף הדרישות והשתנה טון השיח (ח'מיס 2005).

את חלקן של אחיותיהם בירושה. יתר על כן, לחוק האזרחי אין קדימות על צוואה, ובמצב עניינים כזה האבות ימשיכו לכתוב צוואות ולהוריש את רכושם לבניהם, והבנות לא ייהנו מהגנת החוק האזרחי.

יש הטוענים כי צמצום כמות הקרקעות שבבעלות האוכלוסייה הערבית — אם בגלל הפקעת אדמותיהם, אם בגלל צמצום המסחר בהן ואם בגלל צמצומן ביחס לריבוי הטבעי של האוכלוסייה — השפיע באופן מהותי על תרבות הירושה ועל בחירת מקום המגורים (ראו לדוגמה חמאסי 1994). אינני מסכימה עם אלה הקושרים את תרבות הירושה להיסטוריה הקרקעית בלבד ומתעלמים מהפרקטיקה של הפרת זכותן של נשים לירושה. קמפיין שהשיקה עמותת ניסאא ואפאק בתקשורת הערבית בפברואר 2007 נועד להביא לידיעתן של נשים ערביות את זכויותיהן בענייני ירושה ועיזבון.⁴¹ מסקר טלפוני שערכה העמותה לקראת השקת הקמפיין עלה כי 90 אחוזים מהנשים הערביות בישראל מוותרות על חלקן בירושה לטובת הזכרים שבמשפחה. 95 אחוזים מענייני חלוקת הירושה והעיזבון נדונים בבתי הדין השרעיים, ו-95 אחוזים ממגישי הבקשות הם גברים. על פי תוצאות הסקר, 55 אחוזים מהגברים הביעו תמיכה בחלוקה שוויונית של הירושה בין נשים וגברים, לעומת 84 אחוזים מהנשים שהיו בעד חלוקה שווה. אחוז דומה ממשתתפות הסקר טענו כי לשלילת זכותן של נשים בחלוקת הירושה יש השפעה שלילית על חייהן (עתאמנה 2007). הנתונים מראים כי על אף הצהרותיהם של רוב הנשים ושל מעט יותר ממחצית הגברים, הפרקטיקה מוכיחה שקיימים מנגנונים חברתיים המאלצים אותן לנהוג בהתאם לתפיסות הגבריות הדומיננטיות. אם כן, אף שצורות קולוניאליות אכן תורמות לחיזוק האופי הפטריארכלי של החברה הערבית, אין להתעלם מתפקידם של החוקים המקומיים של הפטריארכיה והעצמאות היחסית שלהם (Hattem 1993). כדי להבין את הסיבות לשימור כלל המגורים הפטריאקליים, חשוב להבין את התפקיד של העברת הרכוש הפרטי דרך בנים בלבד. חשוב להבין את קשרי הגומלין בין ירושה כפרקטיקה חברתית ובין מקומם ומעמדם במשפחה של נשים וגברים, המשעתקים את הגירת הנשים. המגדר מרכזי בקבלת החלטות בעניין חלוקת הרכוש, והרכוש מרכזי בהחלטה של נשים להגר. לנוכח ההרעה במצבן של רוב הנשים לאחר ההגירה ליישוביהם ולבתייהם של בני זוגן (אבו-טביך 2008), לא ברור מה הם הרווחים הקונקרטיים שנשים מפיקות מעצם היותן שומרות התרבות ומגנותיה (Hattem 1993). במשך שנים רבות נתן החוק לעדות הדתיות את הזכות לנהל את ענייני הפנים שלהן, אבל הממסד הדתי התעלם מהפרת זכויות הירושה של נשים, וגם לאחר שהתאפשרה הפנייה בעניינים אלו לבתי המשפט האזרחיים, נמצא שהכוח של אנשי הדת וחוקי התרבות גובר על הזכויות האזרחיות. על כן, בהיעדר קרקעות ביישובים הערביים זוגות ערבים פונים מאז סוף שנות השבעים של המאה ה-20 ובעיקר מתחילת שנות השמונים לחפש דיור ביישובים יהודיים סמוכים.

⁴¹ בחודש מרס 2008 יצאה גם עמותת סנד (קבוצת הנשים בתנועה האסלאמית, הפלג הצפוני) בקמפיין תקשורתי הקורא להורים שלא למנוע מבנותיהם את חלקן בירושה, המגיע להן בזכות ולא בחסד.

למרות זאת, בחינה עמוקה יותר מראה שאין זו בחירה על פי פרמטרים ענייניים של מקומות עבודה, תחבורה ציבורית או מוסדות חינוך. לאמור, גם כשהם יוצאים מיישוביהם, גברים ערבים רבים מעדיפים לגור ביישובים סמוכים מאוד ליישובי המוצא שלהם ולמשפחותיהם.⁴² כך לדוגמה מתאר עו"ד בנא מהאגודה לזכויות האזרח את מצוקת הדיור הקשה בעיר נצרת ואת מצוקתם של זוגות ערבים שנאלצים לעזוב את עיר הולדתם:

מכיוון שאין ביכולתם של רבים מתושבי העיר, בעיקר זוגות צעירים, לרכוש דירות חדשות, הם נאלצים לגור במשך שנים ארוכות בשכירות או אצל ההורים, זאת בתנאי דיור וצפיפות קשים מנשוא. רבים אף נאלצים לנטוש את העיר נצרת, ולעבור למקומות, שבהם יוכלו לקבל הטבות ותנאים טובים ברכישת דירה. ברור שמעבר כזה כרוך בהתנתקות חברתית כפויה ממרכז חייהם של תושבי העיר. דבר זה פוגע בזכותם של התושבים הערבים לבחירת מקום מגורים, שיהלום את צורכיהם התרבותיים והערכיים [ההדגשות שלי] (האגודה לזכויות האזרח בישראל 2001).

מאחר שבחברה הערבית מוטלת על הגברים החובה לספק בית לקראת הנישואים⁴³ ובהתחשב בפרקטיקת הירושה הדיפרנציאלית, אני נוטה לפרש את דבריו של עו"ד בנא כמתייחסים בראש ובראשונה למצוקתם של גברים ערבים. על כן עולה מדבריו כי גם אם גברים ערבים מחפשים מגורים מחוץ ליישוב המוצא שלהם, הם עושים זאת מתוך אילוץ, ולא מתוך בחירה או רצון. הבחירה שלהם היא להוסיף לגור באותו יישוב שהולם את צורכיהם התרבותיים והערכיים. הקושי הטמון בהתנתקות חברתית כפויה ממרכז החיים והפגיעה בזכות לבחור מקום מגורים כפי שמתאר אותם עו"ד בנא מתייחסים לדעתי לגברים בלבד, ולא לנשים, שכן כלל המגורים הפטרילוקליים — אשר כופה על נשים רבות התנתקות ממקום המוצא ופוגע בזכותן לבחור מקום מגורים — נתפס כנורמה טבעית ולכן לא קיבל עד כה ייצוג אזרחי, משפטי או ערכי כלשהו.

אם כך, המודל שלפיו פועלים עדאלה וארגונים אחרים מגייס ערכים אוניברסליים כדי להגן על נורמות תרבותיות פרטיקולריות, והדרישה להתחשב בהן מקבלת לגיטימציה כאילו מדובר בזכויות אדם אוניברסליות, אף שבהגנה על אותן נורמות אין כל תועלת לאינטרסים של נשים. אדרבה, בהגנתם על הנורמות התרבותיות הארגוניים האזרחיים משמרים את פרקטיקת ההגירה הכפויה, והכול באצטלה של התחשבות בצרכיו המרחביים הייחודיים של המיעוט הערבי. המאבק באפליה בהקצאת הקרקעות ועל זכותם של ערבים לבחור את מקום מגוריהם משרת דה פקטו את זכותו האזרחית והלאומית של הגבר הערבי לבחור את מקום מגוריו — ליד משפחתו ובתוך הקולקטיב הלאומי שלו. סוג כזה של מאבק לא משאיר לנשים אפשרות לבחור את מקום מגוריהן, שכן ההגבלה עליהן כפולה: חלקים

⁴² ראו גם שראבי 1990; חמאסי 1994; האגודה לזכויות האזרח בישראל 2001; דירי 2004; חליחל 2005; אברטביך 2008; 169–175, 7–10, 1998, Bishara; Barakat 1993.

⁴³ ראו חמאסי 1994; אברטביך 2008.

גדולים מהארץ סגורים בפניהן מלכתחילה בשל השתייכותן למיעוט הערבי, ובהיותן נשים הן מוגבלות למקום המגורים של משפחת בן זוגן. לסיכום, הלאומיות החילונית נאבקה על זכותם של זוגות ערבים לחופש בחירה של מקום המגורים, אבל בה בעת היא מחזקת שליטה פטריארכלית בנשים באמצעות תיאור המנהגים, המסורות והתרבות כתחום של הפרטי שכנגדו עומד הפוליטי והחוקי. לכן, בבואנו לדון במדיניות הקרקעות ובהצעות לתיקון, עלינו לבחון את יחסי הכוח הפטריארכליים הפנים-חברתיים ואת מימוש זכותן של נשים לבחור היכן לגור. הדרישה להתחשב בשונות תרבותית בנושא קרקע, דיור וחלוקת משאבים גוררת בהכרח את המשך קיפוח הנשים, וזכויות הנשים מוקרבות לטובת המאבק של החברה על שימור תרבותה מפני כוחות הקולוניזציה.

נשים פלסטיניות בישראל וזכותן לבחירה חופשית של מקום המגורים

הנטייה שלי היא לראות את התרבות כמשהו שמשרת אותך. התרבות אמורה לשחרר את האדם, לא לגרום לו להיות קורבן — לא להכתיב זהות ולא לתבוע הנפת דגלי לאום. אורהאן פאמוק⁴⁴

קלוד לוי-שטראוס ואתנולוגים אחרים מסכימים שאחת הסטרוקטורות הבסיסיות ואף החשובה בהן היא כלל המגורים (Levi-Strauss 1960; 1969). ג'ורג' מרדוק (Murdock 1949; 1967; Murdock and Wilson 1980) טען ששינויים במערכת החברתית מתחילים באופן כללי בשינוי כלל המגורים, ושינוי במבנה של המשפחה או השבט מתרחש בעקבות השינוי בכלל המגורים ותואם אותו. מרדוק טען גם — וממצאי מחקרי הוכיחו זאת (אבו-טביך 2008) — שכלל המגורים משקף תנאים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ופוליטיים, וכאשר הללו משתנים, גם כלל המגורים נוטה להשתנות. עם השינוי בנסיבות ובכלל המגורים בעקבותיו, ישתנה גם מערך השארות המקומי, וסדרת השינויים שיחולל תביא לידי ארגון מחדש של המבנה החברתי כולו.

אחד המאפיינים הבולטים שעלו בניתוח הגורמים המשמרים את כלל המגורים הפטריארכליים היה האופי הדואלי של מבנה וסוכנות, כללים ומשאבים, תרבות ומדינה (שם). המדיניות האקטיבית המפלה של משרדי הממשלה השונים גורמת למשפחות למלא את הריק ולהעניק לבני המשפחה תנאים חומריים ורגשיים כגון עבודה, דיור והגנה ובכך מחזקת את הסולידריות המשפחתית. משפחה חזקה ומלוכדת מאפשרת לגבר להשתלב בחברה ביתר קלות, אך גם מגבירה את תלותו בה ואת היקשרותו אליה. אחת התוצאות של תלות זו היא שהבן גדל בהרגשה שחובתו ואחריותו הראשונה והעיקרית היא כלפי משפחת המוצא שלו (Sa'ar 2001). סולידריות זו משמרת דפוסים של מגורים קרובים, שגם הם מעצימים את תחושת הקרבה והדאגה ההדדית.

⁴⁴ מתוך ריאיון להארץ, ראו לב-ארי 2006.

עמדות תרבותיות אלו מתחזקות בשל מדיניות המגבילה את גישת הערבים לאזורים רבים בארץ ואת זכויותיהם במקרקעין. כמו בני הזוג זבידאת, זוגות רבים שמבקשים לגור ביישובים יהודיים או לרכוש קרקעות פרטיות מתמודדים עם ביורוקרטיה דרקונית ועם תקנות המונעות מהם בחירה חופשית של מקום המגורים (ראו לדוגמה עתירות המוגשות באמצעות קואליציה של ארגונים ובהם עדאלה בשמם של זוגות צעירים הדורשים מגורים במשגב, רקפת, קציר, מי עמי, כמון, כרמיאל, מעלות, צפת ועוד). בפסקי דין של בית המשפט העליון שבהם נקבע בעקביות כי מדיניות החכרה של קרקעות ליהודים בלבד היא אפליה פסולה ועל כן אסורה אין כדי לאפשר מימוש של הזכות הבסיסית לדור הולם ושל החופש לבחור את מקום המגורים. אפשר לשער כי בצמצום המשאבים המשפחתיים יהיה כדי לגרום שינוי בכלל המגורים הפטרילוקליים. ואולם כדי שהשינוי הזה יתאפשר נחוץ גם שינוי במדיניות הקרקעות של מדינת ישראל.

מהדוגמאות של משפחת סואעד ושל משפחת זבידאת עולה כי שוויון אזרחי המקפל בתוכו פריטיקולריות תרבותית יאפשר לנשים זכות לדור הולם, אך זו תתמש רק במידה מסוימת, בגבולות ההקשר של התפקידים המסורתיים הממוגדרים של נשים. מי שמבקשים לשמר ולטפח את התרבות של החברה ולמנוע את התערבותה של המדינה, מכתיבים את גבולות המרחבים שהופכים להיות הסמלים של הקולקטיב הלאומי על חשבון הנשים. הניתוח הפמיניסטי של שדות המאבק חושף כאמור את מקומן הכפול של נשים בתוך הקולקטיב הלאומי והאזרחי, תובע הגדרה מחודשת של הקשר בין התחום הציבורי לתחום הפרטי ומדגיש שהמאבק למען העם והמאבק על זכויות הנשים אמורים להתנהל זה בצד זה.⁴⁵

לפיכך, כדי לשים קץ לדחיקת הנשים לשוליים ולאפליה נגדן הן בחברה הישראלית והן בחברה הפלסטינית, יש לפעול לביטול כל החוקים המפלים באופן ישיר או עקיף לא רק על בסיס לאומי, אתני או דתי, אלא גם על בסיס מיני, ובראשם חוקי הקרקעות החברתיים וההגירה הכפויה של נשים עם הנישואים. מסמכי החזון דורשים את תיקון העוול ההיסטורי באמצעות השבת רכוש פרטי וקרקעות שהופקעו בשירותיות ובאמצעות חלוקה מחודשת של המשאבים בהסתמך על עקרונות הצדק החלוקתי והצדק המתקן, אבל הם אינם מבטיחים צדק פנימי בחלוקת המשאבים בין נשים לגברים, אינם מבטיחים לנשים גישה שווה למשאבים ואינם מכירים בעוול ההיסטורי שנעשה שנים ארוכות לנשים רבות בגזלת חלקן בירושה וזכויותיהן באדמות.

גיוס של שיח לאומי רדיקלי אנטי-קולוניאלי למען זכותו של הפרט לבנות על אדמתו הפרטית אינו מבטיח שוויון זכויות לנשים, ולכן יש לבחון אם הדיאלקטיקה של שחרור לאומי והגדרה של זהות תרבותית משרתת נשים לפי המידה שבה היא מאמצת או דוחה

⁴⁵ ראו שראבי 1990, 25–45; ח'מיס 2005; Alexander; Hatem 1993; Yuval-Davis and Anthias 1989; and Mohanty 1997; Amir and Benjamin 1997; Berkovitch, 1997; Yuval-Davis 2001.

את הכללים הפטריארכליים הישנים. סמר ח'מים (2005) מציעה לנהל את מאבק הנשים הפלסטיניות ליתר עצמאות וחופש פעולה מתוך זיקה לשיוכן הלאומי, אבל גם מתוך נקיטת משנה זהירות שלא לראות בלאום ערך מוחלט העומד בפני עצמו.

ההצעות שמעלים הארגונים השונים מבקשות לשלב את הערכים התרבותיים עם הזכויות האזרחיות, ואילו האמנות הבינלאומיות הנדרשות לזכות הבחירה החופשית של מקום המגורים מכפיפות את הנורמות התרבותיות לטובת זכויות הפרט וערכי השוויון, החירות והכבוד. על כן אני מציעה לנקוט משנה זהירות, ולא לראות במנהגים תרבותיים בכלל ובמגורים הפטריארכליים בפרט ערכי תרבות העומדים בפני עצמם ומצדיקים מתן זכויות אזרחיות דיפרנציאליות בקרקע ובדירה. טענתי העיקרית היא שיש לראות בכל מנהג או פרקטיקה תרבותית המבוססים על הבדלים מיניים וגוברים על הזכויות הבסיסיות של נשים מנהג פסול. כלל המגורים הופך אפוא לזירה אשר תוחמת בגבולותיה את הספרות של הפוליטי, של החברת-תרבותי, של הכלכלי ושל המשפטי. העובדה שאינטלקטואלים, אקדמאים ופעילים מתעלמים ממנו מעידה על תרומתו לעיצוב קבוצת הלאום ולשמירה על קרקעות המקומיים על חשבון זכויות האזרח של נשים, וחיוני אפוא לבטל אותו כדי לערער על שליטתם של המבנים המשפחתיים, החברתיים, הכלכליים והפוליטיים ולעזוע אותם.

לכן אחזור להתחלה. מדיניות הפקעת הקרקעות של מדינת ישראל וההשתלטות על נכסי נפקדים הותירה את רישומה על עיצוב מפת הבעלויות על הקרקע ועל התפרושת הגיאוגרפית של האוכלוסייה הערבית עד עצם היום הזה. מדיניות הממשלה שריכזה את האוכלוסייה הערבית במספר קטן ככל האפשר של יישובים, בעיקר משיקולים טריטוריאליים פוליטיים (חמאסי 1998, 113; Falah 1989, 232), והגבלות התנועה שהטיל הממשל הצבאי על הערבים שימרו את הדגם הגיאוגרפי של פריסתם המרחבית שנוצר בעקבות המלחמה באזורי הפריפריה, בגליל, במשולש ובצפון הנגב ובערים המעורבות.⁴⁶ מיקומם הפריפריאלי של הערבים מחבל גם הוא בהזדמנויות שלהם להתקדם ולהתפתח (חמאסי 2000). ואולם, בהגשמת מסמכי החזון ובהיענות לתביעותיהם של הארגונים האזרחיים לא יהיה כדי לבטל את אפליית הערבים בישראל ואת קיפוחם. הן עדאלה, הן האגודה לזכויות האזרח, הן מפלגת בל"ד — כולם תמימי דעים שיש להקים יישובים ערביים חדשים, להרחיב את תחומי השיפוט של אלה הקיימים ולפתח אותם בהתאם לצרכים הייחודיים של תושביהם. לפיכך, לדעתי, היענות לתביעותיהם רק תשמר את המצב הלא טבעי של יישובם ומעמדם הפריפריאלי של הערבים בישראל, על כל ההשלכות שיש לכך גם על מעמדם של הנשים הערביות. במילים אחרות, לא צריכה להיות כל סיבה שתמנע מהערבים לשוב ולחיות בכל מקום בארץ, כמו לפני הקמת מדינת ישראל. בכך אני מבקשת לבטל כל טענה בדבר ייחודיות תרבותית שמכתיבה כללים של בנייה, מגורים ושימוש במרחב ולהבטיח את זכותם של כל אשה ואיש לבחור את מקום מגוריהם.

46 גונן וחמאסי 1992; חמאסי 1998, 111, 119; Kosaifi 1980, 21.

ביבליוגרפיה

- אבו־טביך, ליליאן, 2008. "מהגרות בתוך עמן: כיצד הנשים הפלסטיניות במדינת ישראל חוות את ההגירה שלהן עם הנישואין?", עבודת מוסמך, התוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר־אילן.
- אבו־ריעה־קוידר, סראב, 2008. *מודרות ואהובות: סיפוריהן של נשים בדוויות משכילות*, ירושלים: מאגנס.
- ארנייך, ברברה, וארלי ראסל הוכשילד, 2006. "מבוא", ברברה ארנייך וארלי ראסל הוכשילד (עורכות), *האישה הגלובלית: מטלות, עוזרות ועובדות מין בכלכלה החדשה*, בתרגום מיכל פורת, תל־אביב: בבל, עמ' 7–23.
- בל"ד, בלי תאריך. *הדוח הפלמנטרי של תנועת בל"ד: הכנסת ה־16, מרס 2003–דצמבר 2005*, נצרת: בל"ד הוצאה לאור [בערבית].
- בשארה, סוהאד, 2005. "על הקשר בין המעמד החברתי והלאומיות בזכות לדיוור", גיליון עדאלה האלקטרוני 11 (מרס), <http://www.adalah.org/newsletter/heb/mar05/ar1.pdf>.
- בשארה, סוהאד, והנא חמדאן, 2006. "אלימות מרחבית למען 'הסדר' ההומוגני", מכאן 1: 43–45.
- גונן, עמירם, וראסם חמאסי, 1992. *מגמות בתפרוסת האוכלוסייה הערבית בישראל*, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- דוירי, מרואן, 2004. "על רב תרבותיות/לאומיות: הפנימי (הערבי) והחיצוני (החוקתי)", גיליון עדאלה האלקטרוני 7 (נובמבר), <http://www.adalah.org/newsletter/heb/nov04/ar3.pdf>.
- האגודה לזכויות האזרח בישראל, 1996. "אפליית המיעוט הערבי: מדינה יהודית ו/או דמוקרטית?", מתוך "זכויות האדם בישראל: תמונת מצב", <http://www.acri.org.il/Story.aspx?id=89>.
- _____, 2001. "נצרת תיכלל ביישובים שיקבלו סיוע מוגדל לרכישת דירות", <http://www.acri.org.il/Sto>, [ry.aspx?id=278](http://www.acri.org.il/Story.aspx?id=278).
- _____, 2004א. "לבטל המדיניות המונעת מערבים להשתתף במכרזים לשיווק קרקעות קק"ל", <http://www.acri.org.il/Story.aspx?id=945>.
- _____, 2004ב. "עמדת האגודה בנושא הרפורמה במבנה מינהל מקרקעי ישראל", www.acri.org.il/story.aspx?id=929.
- האגודה הערבית לזכויות האדם, 2005. "חיים בשוליים: הדו"ח השנתי של הפרת זכויות המיעוט הערבי פלסטיני בישראל לשנת 2005", <http://www.arabhra.org/Hra/SecondaryArticles/SecondaryAr>, [ticlePage.aspx?SecondaryArticle=1340&Language=3](http://www.arabhra.org/Hra/SecondaryArticles/SecondaryAr?SecondaryArticle=1340&Language=3).
- הארץ, 2007. "מדינה יהודית וגזענית", מאמר מערכת, *הארץ*, 2.7.2007.
- הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, 2006. *החזון העתידי לערכים הפלסטינים בישראל*, http://www.knesset.gov.il/committees/heb/material/data/H26-12-2006_10-30-37_.heb.pdf.
- זיו, נטע, ורון שמיר, 2003. "בנה ביתך: פוליטיקה גדולה ופוליטיקה קטנה במאבק נגד אפליה בקרקע", יהודה שנהב (עורך), *מרחב, אדמה, בית*, ירושלים ותל־אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 84–112.

- חורי, ג'קי, 2007. "אחמד זבידאת לא התקבל ליישוב רקפת 'כי אין לו תחכום בין-אישי' ופנה לבג"ץ", *הארץ*, 14.2.2007.
- חידר, עזיז, 2005. "הכלכלה הערבית בישראל: מדיניות יוצרת תלות", עזיז חידר (עורך), *ספר החברה הערבית בישראל 1*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 171–200.
- חליחל, אחמד ס', 2005. "שינויים דמוגרפיים באוכלוסייה הערבית בישראל מאז שנות החמישים", עזיז חידר (עורך), *ספר החברה הערבית בישראל 1*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 149–170.
- חמאדה, שריף, הנא חמדאן וסוהאד בשארה, 2006. "ארבעה מקרים של מרחבים מופרדים", *מכאן* 1: 46–59.
- חמאסי, ראסם, 1994א. "גורמים צנטריפוגלים וצנטריפטלים והשפעתם על עיצוב המבנה של היישוב הערבי", דוד גרוסמן ואבינועם מאיר (עורכים), *היישוב הערבי בישראל: תהליכים גיאוגרפיים*, רמת-גן, באר-שבע וירושלים: אוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומאגנס, עמ' 114–127.
- _____, 1994ב. "הבעלות על הקרקע כגורם מעצב מרחבים ביישובים הערביים", *אופקים בגיאוגרפיה* 40–41: 43–56.
- _____, 1998. "היישובים הקטנים בישראל: מכפר לפרבר", *אופקים בגיאוגרפיה* 48–49: 111–130.
- _____, 2000. "משהו השתבש בדרך אל העיר", *פנים* 13: 78–83.
- חמדאן, הנא, ויוסף ג'בארין, 2006. "הצעה לייצוג נאות של המיעוט הערבי במערכת התכנון הארצית בישראל", *גיליון עדאלה האלקטרוני* 23 (מרס), <http://www.adalah.org/newsletter/heb/mar06/ar1.pdf>.
- ח'מיס, סמר, 2005. "קיפוח כפול: מעמד האשה הערבייה כפרט בקהילה וכחלק מהקולקטיב הלאומי הלוחם על זכויותיו", *גיליון עדאלה האלקטרוני* 20 (נובמבר), <http://www.adalah.org/newsletter/heb/nov05/ar2.pdf>.
- חסן, מנאר, 1999. "הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה", *מין, מגדר, פוליטיקה*, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 267–305.
- יחיא-יונס, תגריד. 2006. "זרות, מגדר ופוליטיקה: נשים בפוליטיקה המקומית בחברה הערבית-פלסטינית בישראל", עבודת דוקטור, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- יעקובי, חיים, 2006. "משכונת הרכבת לנווה שלום: תכנון, שונות והזכות לעיר", *מכאן* 1: 43–45.
- יפתחאל, אורן, 1999. "יום האדמה", *תיאוריה וביקורת* 12–13 (50 ל-48): 279–290.
- _____, 2000. "קרקעות, תכנון ואי-שוויון: חלוקת המרחב בין יהודים וערבים בישראל", <http://www.adva.org/UserFiles/File/karkaot%20tihnun%20&%20e-shivion.pdf>.
- יפתחאל, אורן, ואלכסנדר קדר, 2003. "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", יהודה שנהב (עורך), *מרחב, אדמה, בית*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 19–51.
- ישובי, נעמה, 2005. "זכויות האדם בישראל – תמונת מצב, 2005", <http://www.acri.org.il/story.asp?x?id=1233>.
- לב-ארי, שירי, 2006. "צעד קדימה, שניים אחורה", *הארץ*, 15.10.2006, "גלריה", עמ' 5.

- מדה אל-כרמל, 2007. *הצהרת חיפה*, חיפה: מדה אל-כרמל — המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי. סולטאני, נימר (עורך), 2005. *ישראל והמיעוט הפלסטיני 2004 — דו"ח המעקב הפוליטי השנתי השלישי של מדה*. חיפה: מדה אל-כרמל — המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.
- סולטאני, נימר, 2005. "על האזרחות הערבית בישראל", נימר סולטאני (עורך), *ישראל והמיעוט הפלסטיני 2004 — דו"ח המעקב הפוליטי השנתי השלישי של מדה*, חיפה: מדה אל-כרמל — המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי, עמ' 127–144.
- עדאלה, 2004. "ערר נגד הסירוב למתן היתר בנייה למשפחה ערבית המתגוררת על אדמותיה בקרוואן המוקף בוילות יהודיות ביישוב כמון", *הירחון האלקטרוני של עדאלה* 5 (ספטמבר), <http://www.adalah.org/newsletter/heb/sep04/7.php>.
- _____, 2005. "למרות שהיועץ המשפטי הסכים, על פי הפרסומים, עם דרישת העתירות הספציפיות, עדאלה יתנגד להעברת קרקע מהמנהל לבעלות קק"ל משום שמדובר בגוף שמדיניותו מתבססת על הפרדה גזעית", *הירחון האלקטרוני של עדאלה* 9 (ינואר), <http://www.adalah.org/newsletter/heb/jan05/kkl.php>.
- _____, 2005. "אחרי שבע שנים של מאבקים משפטיים: ועדת הערר המחוזית החליטה לתת למשפחת סואעד היתר בנייה ביישוב היהודי כמון", *הירחון האלקטרוני של עדאלה* 15 (יולי), <http://www.adalah.org/newsletter/heb/jul05/1.php>.
- _____, 2006. "מסמך עקרונות שהגיש עדאלה לוועדת הפנים של הכנסת מציע עקרונות להשגת צדק בתכנון לאזרחים הערבים בישראל", *הירחון האלקטרוני של עדאלה* 23 (מרס), <http://www.adalah.org/newsletter/heb/mar06/6.php>.
- _____, 2007. "אפשרה הצעת חוק בכנסת: אדמות קק"ל ליהודים בלבד", *הירחון האלקטרוני של עדאלה* 38 (יולי), <http://www.adalah.org/newsletter/heb/jul07/1.php>.
- _____, 2007. "עתירה לבג"ץ בדרישה לבטל את ועדות הקבלה האזוריות: קיומן אינו מתיישב עם זכותו של האזרח לבחור את מקום מגוריו", *הירחון האלקטרוני של עדאלה* 40 (ספטמבר), <http://www.adalah.org/features/land/admission-p.pdf> (ראו גם <http://www.adalah.org/newsletter/heb/sep07/1.php>).
- _____, 2007. "הכנת החוקה הדמוקרטית לקראת 60 שנה לאל-נכבה", *הירחון האלקטרוני של עדאלה* 43 (דצמבר), <http://www.adalah.org/newsletter/heb/dec07/dec07.html>.
- _____, 2007. ועדות קבלה מונעות מגורים של ערבים ביישובים קהילתיים בגלל "אי התאמה חברתית", *הירחון האלקטרוני של עדאלה* 43 (דצמבר), <http://www.adalah.org/newsletter/heb/dec07/hrw.php>.
- _____, 2007. "החוקה הדמוקרטית", http://www.adalah.org/heb/democratic_constitution-h.pdf.
- עדאלה והמרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי, 2006. "מצוקת הקרקע והדיור — נייר עמדה", http://www.adalah.org/features/land/land_position_paper.pdf.
- עתאמנה, נוואף, 2007. "ב-90% מהמקרים מוותרות הנשים הערביות על חלקן בירושה", 20.2.2007, <http://212.179.113.235/mahsom/article.php?id=4758>.
- קם תאי, הנג, 2006. "חלומות מתנגשים: כלות משכילות מעבר לים ובעלים מעוטי שכר בארצות

- הברית", ברברה ארנרייך וארלי ראסל הוכשילד (עורכות), *האישה הגלובלית: מטפלות, עוזרות ועובדות מין בכלכלה החדשה*, בתרגום מיכל פורת, תל-אביב: בבל, עמ' 296–326.
- שנהב, יהודה, 2004. "קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי", יהודה שנהב (עורך), *קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 9–21.
- שנהב, יהודה, וחנן חבר, 2004. "מגמות במחקר הפוסטקולוניאלי", יהודה שנהב (עורך), *קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 189–200.
- שפיר, גרשון, 2004. "הקדמה למהדורה החדשה של קרקע, עבודה והסכסוך הישראלי-פלסטיני 1882–1914", יהודה שנהב (עורך), *קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 461–469.
- שראבי, הישאם, 1990. *מבוא ללימוד החברה הערבית*, ביירות: דאר א-טליעה [בערבית].
- Alexander, M. Jacqui, and Chandra Talpade Mohanty, 1997. "Introduction," in Alexander and Talpade Mohanty (eds.), *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures*, New York: Routledge, pp. xiii–xlii.
- Amir, Delila, and Orly Benjamin, 1997. "Defining Encounters: Who Are the Women Entitled to Join the Israeli Collective?" *Women's Studies International Forum* 20 (5–6): 639–650.
- Anzaldúa, Gloria, [1987] 1999. *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*, San Francisco: Aunt Lute Books.
- Barakat, Halim, 1993. *The Arab World: Society, Culture, and State*, Berkeley: University of California Press.
- Behrman, Jere R., and Barbara L. Wolfe, 1984. "Micro Determinants of Female Migration in a Developing Country: Labor Market, Demographic Marriage Market and Economic Marriage Market Incentives," *Research in Population Economics* 5: 137–166.
- Berkovitch, Nitza, 1997. "Motherhood as a National Mission: The Construction of Womanhood in the Legal Discourse in Israel," *Women Studies International Forum* 20 (5–6): 605–619.
- Bishara, Azmi, 1998. *The Ruptured Political Discourse and Other Studies*, Ramallah: MUWATIN — The Palestinian Institute for the Study of Democracy (Arabic).
- Davis, Uri, 2003. *Apartheid Israel: Possibilities for the Struggle Within*, Laudium, Pretoria: Media Review Network.
- Erman, Tahire, 1998. "The Impact of Migration on Turkish Rural Women: Four Emergent Patterns," *Gender & Society* 12 (2): 146–167.
- Falah, Ghazi, 1989. "Israeli 'Judaization' Policy in Galilee and Its Impact on Local Arab Urbanization," *Political Geography Quarterly* 8(3): 229–253.
- Foner, Nancy, 1978. *Jamaica Farewell: Jamaican Migrants in London*, Berkeley: University of California Press.

- Guerrero, Jaimes Marie Anna, 1997. "Civil Rights Versus Sovereignty: Native American Women in Life and Land Struggles," in M. Jacqui Alexander and Chandra Mohanty (eds.), *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures*, New York: Routledge, pp. 101–121.
- Hatem, Mervat, 1993. "Toward the Development of Post-Islamist and Post-Nationalist Feminist Discourses in the Middle East," in Judith E. Tucker (ed.), *Arab Women: Old Boundaries, New Frontiers*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 29–47.
- Herzog, Hanna, 2007. "Mixed Cities as a Place of Choice: The Palestinian Women's Perspective," in Daniel Monterescu and Dan Rabinovitch (eds.), *Mixed Towns, Trapped Communities: Historical Narratives, Spatial Dynamics, Gender Relations and Cultural Encounters in Palestinian-Israeli Towns*, Hampshire, England, and Burlington, VT.: Ashgate, pp. 243–257.
- Keinan, Tamar, and Dorit Bar, 2007. *Mobility among Arab Women in Israel*, Tagreed Alahmad (ed.), <http://www.kayan.org.il/Public/Mobility%20Among%20Arab%20Women%20Report.pdf>
- Kosaifi, George, 1980. "Demographic Characteristics of the Arab Palestinian People," in Khalil Nakhleh and Elia Zureik (eds.), *The Sociology of the Palestinians*, London: Croom Helm, pp. 13–46.
- Levi-Strauss, Claude, 1960. "The Family," in Harry L. Shapiro (ed.), *Man, Culture, and Society*, New York: Oxford University Press, pp. 261–285.
- , 1969. *The Elementary Structures of Kinship*, London: Eyre & Spottiswoode.
- Little, K., 1976. "Women in African Towns South of the Sahara: The Urbanization Dilemma," in I. Tinker and M. B. Bramsen (eds.), *Women and World Development*, Washington, DC: Overseas Development Council, pp. 78–87.
- Massad, Joseph A., 2006. *The Persistence of the Palestinian Question: Essays on Zionism and the Palestinians*, London: Routledge.
- Meyer-Brodnitz, Michael, 1983. "Rural-Urban Migration of Arabs in Israel: A Case Study of Residential Choice and Planning Policy," Ph.D. Dissertation, University of London.
- Moors, Annelies, 1995. *Women, Property and Islam: Palestinian Experiences 1920–1990*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Murdock, George P., 1949. *Social Structure*, New York: The Free Press.
- , 1967. "World Ethnographic Sample," in Herbert Barry III (ed.), *Ethnographic Atlas: Ethnology*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, pp. 195–220.
- Murdock, George P., and Suzanne F. Wilson, 1980. "Settlement Patterns and Community Organization: Cross-Cultural Codes 3," in Barry Herbert III and Alice Schlegel (eds.), *Cross Cultural Samples and Codes*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press in Cooperation with Ethnology, pp. 75–99.

- Sa'ar, Amalia, 2001. "Lonely in Your Firm Grip: Women in Israeli-Palestinian Families," *Journal of the Royal Anthropological Institute* 7(4): 723–739.
- Schaeffer-Grabel, Felicity, 2004. "Cyberbrides and Global Imaginaries: Mexican Women's Turn from the National to the Foreign," *Space and Culture* 7(1): 33–48.
- Shohat, Ella, 2000. "Notes on the 'Post-Colonial'," in Fawzia Afzal-Khan and Kalpana Seshadri-Crooks (eds.), *The Pre-Occupation of Postcolonial Studies*, Durham, N.C.: Duke University Press, pp 126–139.
- Stauth, Georg, 1990. "Women, Properties, and Migration: Access to Land and Local Conflicts in Rural Egypt," *Zeitschrift der Deutschen Morgen* 140(2): 32–50.
- Swirski, Barbara, 2000. "The Citizenship of Jewish and Palestinian Arab Women in Israel," in Suad Joseph (ed.), *Gender and Citizenship in the Middle East*, New York: Syracuse University Press, pp. 314–344.
- Tucker, E. Judith, 1993. "The Arab Family in History," in *idem* (ed.), *Arab Women: Old Boundaries, New Frontiers*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 195–206.
- Whiteford, Michael B., 1978. "Women, Migration and Social Change: A Colombian Case Study," *International Migration Review* 12(2): 236–247.
- Working Group on the Status of Palestinian Women Citizens of Israel (WG), 2005. *The Status of Palestinian Women Citizens of Israel. The NGOs' Alternative Report Submitted to the United Nations Committee on Elimination of Discrimination against Women (CEDAW)* 2005. Publication of the Working Group on the Status of Palestinian Women in Israel 2006.
- Yuval-Davis, Nira, 2001. "Nationalism, Feminism and Gender Relations," in Montserrat Guibernau and John Hutchinson (eds.), *Understanding Nationalism*, Cambridge: Polity Press, pp. 120–141.
- Yuval-Davis, Nira, and Floya Anthias, 1989. "Introduction," in *idem* (eds.), *Woman-Nation-State*, New York: Martin's Press, pp.1–15.
- Zureik, Elia, 1979. *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*, London: Routledge & Kegan Paul.